2078

ПЕТЪР АНГЕЛОВ

Българско Средновековие

ЛЕКЦИОНЕН КУРС

ПОЛИС

SUDigital

Българско средновековие

ЛЕКЦИОНЕН КУРС

SUDigital

SUDigital

Илюстрации на корицата:

Пратеници на цар Симеон връчват послание на император Лъв VI Философ
Българите разбиват византийската армия при Булгарофигон (896 г.)
(Миниатюри от хрониката на Йоан Скилица)

Златен медалион от управлението на хан Омуртаг

ПЕТЪР АНГЕЛОВ

Българско средновековие

ЛЕКЦИОНЕН КУРС

SUDigital

София, 1999
Издателство ПОЛИС

Ис – 2018
УН БИБЛИОТЕКА
инв № 313
2000
47

19-000019533

© Петър Димитров Ангелов, 1999
© Константин Атанасов Жеков, художник на корицат

ISBN 954-90375-4-1

SU Digital

ИЗВОРИТЕ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

Прелиствайки съчиненията, посветени на Българското средновековие, любителите на историческото четиво неведнъж са се убеждавали, че това е една епоха от нашето минало, за която малко от направените изводи звучат категорично и неопровержимо. Условното наклонение и изразите от рода на „може би", „трябва да се предположи", „най-вероятно" често съпътстват разсъжденията на изследователя. Рядко можем да срещнем точно датирани събития и факти, а понякога изследвачът е щастлив, ако е възможно приблизително да постави дадени процеси в едно или две десетилетия. Нещо повече, даже за важни и сравнително добре документирани събития, които са основополагащи за средновековната история, съществуват различия както в тълкуването, така и в хронологията. Тук бихме посочили например въпроса за създаването на българската държава, чието обстойно изследване вече от няколко поколения историци не може да заличи различията в мненията за рождената година на България. И до днес има историци, които защитават 680 г., за разлика от други, които приемат 681 г. По същия начин стои въпросът за покръстването на българите – едно важно събитие, намерило отражение в далеч по-голям брой извори в сравнение със създаването на българската държава. И тук историците се колебаят между 865 и 864 г., по различни съображения се сочат и други години, като например 863 или 866. Не са изяснени категорично и датировките на въстанието на Асен и Петър и на възстановяването на българската държава. Общоприетата за един дълъг период хронология, която поставяше началото на въстанието през есента на 1185 г., също беше подложена на съмнение и се изказа твърдението, че въстанието е избухнало през следващата 1186 г. Дори за една толкова твърдо установена година, като тази на падането на България под османска власт, напоследък се изказват съмнения и се правят смели, макар и не дотам аргументирани хипотези, че българската държавност е продължила своето съществуване до първите десетилетия на XV в. Естествено, посочените различия, както и

много други, които се отнасят до датировката на един или друг исторически паметник, или за произхода на дадена личност, поставят въпроса: на какво се дължи разнообразието на мненията сред изследователите на средновековното ни минало? Първият отговор, който се налага, е, че там, където има научно дирене, винаги ще има спорове и борба на мнения. Това се отнася с пълна сила и за новите периоди на нашата история, които, трябва да признаем, се радват на богато документално наследство, улесняващо изследователя при точното определяне на хронологията на събитията. Онова, което отличава изследването на средновековното ни минало и предизвиква често спорове, са не само методологическите позиции на отделните автори и гледната точка, от която разглеждат събитията, но и обстоятелството, че изворовата база е твърде стеснена. Съществуват много „бели петна" в Българското средновековие, които са слабо документирани, и за тяхното изясняване изследователят трябва да разчита повече на историческата си интуиция и логика, отколкото на автентичния документ. Казаното дотук ни кара в следващите редове да хвърлим един обобщаващ поглед върху изворите, които в най-голяма степен спомагат за разкриване на богатото и противоречиво минало на средновековна България.

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ИЗВОРИТЕ

Веществени паметници

Според вида си изворите могат да бъдат разделени на две големи групи – *веществени паметници* и *писмени източници.*

Към първата група се отнасят паметниците на материалната култура. Най-голямо значение за разкриването и изучаването им има археологическата наука. Системните разкопки в старите български столици Плиска, Преслав и Търново, както и в други градове и крепости, спомагат за изясняването на редица страни от развитието и характера на светската и църковната архитектура, на изобразителното изкуство и на художествените занаяти. Многобройните находки на монети, печати, оръдия на труда, занаятчийски произведения, оръжия и др. допринасят за изучаване на стопанския облик на средновеков-

ния български град, на държавните и църковните институции, на търговските връзки на страната и т. н. Археологическите открития винаги крият изненади и са в състояние коренно да променят утвърдени становища и, което е най-важно, да предложат нови и непознати на историческата наука факти. Доскоро за най-ранен каменен надпис на кирилица, открит по нашите земи, се смяташе Добруджанският надпис на жупан Димитър, датиран през 943 г. Напоследък обаче археолозите намериха в скалния манастир край с. Крепча (Търговищко) кирилски надписи, които са от 921 г. Забележително откритие бе направено и край с. Равна (Провадийско). Археолози разкопаха неизвестен книжовен център, който по всяка вероятност е бил изграден по указание на княз Борис I. Значителното количество глаголически и кирилски надписи, открити в Равна (около 100), промениха представите за разпространението на старобългарската книжнина, свързана до този момент главно с школите в Преслав и Охрид. Научните дирения на археолозите доведоха и до разколебаване на едно отдавна утвърдено мнение в медиевистиката, а именно, че първите средновековни български монети са били сечени от цар Иван Асен II. По всичко изглежда, че границата на монетосеченето трябва да бъде изтеглена по-назад и да се свърже с дейността на първите Асеневци. Бяха открити и разсечени няколко медни монети, които принадлежат на брата на Асен I – Петър, и е възможно да са били изсечени по времето на неговото кратко царуване през 1196–1197 г.

Сензационно за българската историческа наука прозвуча и проучването на откритото още през 1912 г. богато съкровище край с. Малая Перешчепина в Украйна. Немският археолог Й. Вернер доказа, че това са останки от погребение на виден аристократ, вероятно вожд на номадски народ, обитавал южноруските степи през VII в. Внимателният анализ и прочит на откритите два масивни златни пръстена дадоха сериозно основание да се предположи, че става дума за погребение на вожда на Велика България хан Кубрат. Върху един от печатите е изписано името на хан Кубрат, а върху другия към него е прибавена и титлата патриций, която според писмените сведения той е получил от византийския император Ираклий през 635 г.

Списъкът на археологическите открития през последните години може да бъде продължен, но и казаното дотук ни убеждава, че паметниците на материалната култура са един от основните източници за разкриване на средновековното ни минало.

Писмени източници

Писмените източници за историята на средновековна България могат да се квалифицират по различни принципи – произход и език, тип, вид и съдържание. Според своя произход изворите се разделят на две големи групи – домашни и чужди. Основанието за едно такова деление не е само чисто формално – езикът, а преди всичко става дума за две групи извори, които се различават помежду си по интерпретацията и гледната точка върху историческите събития.

Домашни извори

Те дават възможност на изследователя да проучи как средновековният българин е виждал мястото си в историческия процес и, което е особено важно, те служат като своеобразен коректив на редица превратни и едностранчиви представи, които чуждите хронисти създават за политическото и културното развитие на средновековна България. Домашните източници според своето предназначение също могат да бъдат разделени на няколко групи.

На първо място трябва да се поставят *официалните документи, издавани от канцеларията на българските владетели: законодателни паметници, грамоти, дипломатически послания, договори, писма, надписи* и др. Те се отличават в най-голяма степен с обективност и безпристрастност и това ги прави неоценим исторически източник. Един от най-старите официални паметници е Крумовото законодателство, съставено по всяка вероятност около 805–806 г. За съжаление оригиналният текст на това първо писано законодателство в средновековна България не е запазен. Той е преразказан в един византийски енциклопедичен сборник от X в. – т. нар. „Свидас“, което кара някои изследователи да се съмняват в достоверността на всички законодателни разпоредби. Разбира се, въвеждането на едно законодателство, в което да се съдържат преди всичко наказателни разпоредби, далеч не означава, че славяните и прабългарите са изоставили своето обичайно право. Това станало възможно едва след покръстването, когато възникнал т. нар. „Закон за съдене на хората“. Текстът е запазен в две редакции – кратка и обширна. По всичко изглежда, че Законът е възникнал в края на IX в. В историческата наука господства становището, че паметникът има старобългарски характер и е съставен за нуждите на българската държава. Има обаче и изказани хипотези за това, че първоначални-

ят текст на Закона е възникнал във Великоморавия. Други автори пък са склонни да припишат авторството на закона на славянския първоучител Методий, когато той е пребивавал в Панония. Анализът на паметника показва, че той е свързан с налагането на християнството за официална религия, тъй като съдържа редица разпоредби срещу езичниците и нарушението на християнския морал. В това отношение Законът най-добре отговаря на действителността в българската държава след покръстването, когато езическите традиции все още са битували сред обикновеното население.

За активната външнополитическа дейност на българската държава може да се съди по запазените текстове на международните договори с търговски и военнополитически характер. Практиката дипломатическите договорености да бъдат фиксирани в писмен вид се наложила непосредствено след създаването на българската държава и до голяма степен била повлияна от богатия опит на византийската дипломация. За най-ранен текст на договор се приема изсеченият под Мадарския конник надпис, който по всяка вероятност ознаменува съюза между хан Тервел и император Юстиниан II. Върху камък са били изсечени и клаузите на 30-годишния българо-византийски договор от времето на хан Омуртаг (т. нар. „Сюлейманкьойски надпис"). Отчасти запазен е и т. нар. „Наръшки надпис", открит на 22 км северно от Солун, в който се определя границата между България и Византия в резултат на сключения през 904 г. мирен договор. Открити са останки от още четири надписа, в които са съхранени отделни имена, титли или години, навеждащи на мисълта, че става дума за сключени договори.

Освен изсечените върху камък са запазени в оригинал или покъсни преписи и някои международни договори на българската държава, писани върху пергамент или хартия. Всички са от времето на Второто българско царство. Във Ватиканския архив се съхранява златопечатник – договор, съгласно който цар Калоян и Българската църква преминават под върховенството на Римската църква в резултат на сключената през 1204 г. уния с папа Инокентий III. От XIII в. са запазени два договора – дарственият хрисовул на Иван Асен II от 1230 г., в който се уреждат търговските взаимоотношения между България и Дубровник, и военнополитическият и търговски договор на цар Михаил II Асен отново с Дубровник от 1253 г. От XIV в. са клетвеният договор на цар Иван Александър с Венециан-

ската република, сключен през 1346 г. и потвърден през 1352 г., Брашовската грамота на цар Иван Срацимир от 70-те години на XIV в. и договорът на добруджанския деспот Иванко с Генуезката република от 1387 г. Запазените договори позволяват да разберем кои са стратегическите цели във външната политика на българската държава, а също и да добием представа за характера на дипломатическите институции, за начините, по които се е сключвал един договор, за процедурите, свързани с неговата ратификация и т. н. Трябва да се отбележи обаче, че невинаги текстовете на договорите ни дават пълна представа за поетите задължения и обещания на преговарящите страни. Този факт се дължи на обстоятелството, че през Средновековието е съществувала практиката да се изготвят договорни документи, в които поотделно са били вписвани, а след това и разменяни на съответните езици задълженията, които всяка от страните е поемала при сключването на договора. Това важи например за договорната практика между България и Византия през Ранното средновековие. Текстовете на каменните надписи според техния най-добър изследвач В. Бешевлиев фактически отразяват само едностранно задълженията, които Византия поемала към България, докато задълженията на България невинаги могат да се изяснят напълно поради липсата на онази част от договорите, в която те са били фиксирани.

Главен източник за изследване на феодалните отношения в България са царските грамоти, с които владетелите дарявали недвижими имоти и зависимо население на църкви и манастири. Тези документи са били писани върху пергамент или хартия и са носели в края златен печат, поради което се наричат още хрисовули, т. е. златопечатници. По-известни царски грамоти са: Ватопедската грамота на цар Иван Асен II за атонския манастир „Ватопед", издадена през 1230 г., когато той посетил Света гора; Виргинската грамота на цар Константин Асен за манастира „Св. Георги Бързи" край Скопие; грамотата на Иван Александър от 1342 г. за атонския манастир „Зограф"; Мрачката грамота на същия владетел; Витошката и Рилската грамота на последния български владетел цар Иван Шишман. В тези документи се съдържат неоценими данни за характера на феодалното земевладение, за категориите зависимо население и техния статут, за данъчната политика на българските владетели. Важни сведения откриваме и за демографския и стопанския облик на

българските земи през Средновековието. Значителна трудност при работата с тези документи е фактът, че в манастирите е била широко разпространена практиката да се изготвят фалшифицирани грамоти, чрез които монасите се опитвали да запазят или разширят привилегиите си над дадените им имоти. Тази практика се засилила особено след завладяването на Балканския полуостров от турците, когато манастирите загубили значителна част от своите земи. Типичен пример за такъв фалшификат представлява т. нар. „Калиманов хрисовул", съставен по всяка вероятност през XVI в. Документът е подписан от името на цар Калиман (1241–1246), а за още по-голяма достоверност е скрепен и със златен печат от времето на Иван Асен II. Неизвестният зографски монах, който очевидно не е страдал от скромност, е включил в грамотата имоти, пръснати по всички големи градове на Балканския полуостров, като София, Серес, Солун, Никопол, Охрид. Не е нужно човек да е специалист, за да разбере, че това е фалшификат, ако не по друго, то по някои турски думи в текста. И все пак документът може да бъде използван като исторически извор, особено за характера на стопанството през османското робство.

Макар и по-рядко, в архивите на атонските манастири се съхраняват и хрисовули, които са точен препис на оригинала или са съставени въз основа на по-стари грамоти. Такъв е случаят с т. нар. „Сводна Зографска грамота" от XV в., която включва текста на няколко грамоти, дадени на Зограф през предишните столетия.

В историческата наука са изказани немалко възражения срещу автентичността на почти всички български хрисовули. Анализът на тяхното съдържание, както и палеографските им особености в повечето случаи показват, че става въпрос по-скоро за автентични документи или преписи, отколкото за фалшификати.

Към официалните документи, излезли от канцеларията на българските владетели, спада и тяхната дипломатическа кореспонденция. Размяната на писма е била обичайна практика при воденето на дипломатически преговори и в повечето случаи е предхождала сключването на различни договори. За съжаление в чуждите архиви е съхранен оскъден брой писма на български владетели. Макар и запазени в съответни гръцки или латински преписи, те са по същество домашни паметници с много висока стойност. Заслужават отбелязване три писма на цар Симеон до византийския дипло-

мат Лъв Хиросфакт от периода 895–896 г. Общият брой на разменените между тях писма е 14. В тях е отразен опитът да бъде прекратен по мирен път конфликтът между България и Византия, избухнал през 894 г.

От кореспонденцията на цар Калоян с папа Инокентий III са запазени изцяло четири писма и едно в подробен преразказ, поместен в т. нар. „Деяния на папа Инокентий III". Съхранени са също три писма на архиепископ Василий и текстът на клетвата му към римския престол, едно писмо на българските епископи и архиепископи и писмо на българския княз Белота, в което той моли римския първосвещеник да го приеме в лоното на католическата църква. Във формата на писмо е и грамотата на цар Иван Александър от 1352 г., с която той пóтвърждава поетите задължения според сключения през 1346 г. договор между България и Венеция. Исторически свидетелства от чужд произход сочат, че активна дипломатическа кореспонденция са водили и други български владетели като княз Борис I, цар Иван Асен II, цар Михаил III Шишман и др. Не във всички случаи обаче може да се смята, че техните писма са изгубени безвъзвратно. Възможно е понякога от отговорите на българските владетели да бъде възстановена част от тяхната кореспонденция, която не е достигнала до нас. Типичен пример в това отношение е богатата кореспонденция на патриарх Николай Мистик до цар Симеон. Анализът на писмата, които константинополският патриарх е изпратил, показва, че в редица случаи той цитира цели пасажи от писмата на Симеон с оглед на това изложените документи да звучат по-силно и убедително. Такъв начин на изложение, характерен за средновековната епистолография, дава възможност на изследователя да установи с голяма точност духа и съдържанието на писмата, които българските владетели са изпращали до своите дипломатически партньори. Благодарение на този начин на преповтаряне на писаното от отговорите на папа Николай I ние съдим за въпросите, които княз Борис I е изпратил до него относно новата християнска вяра, положението на Българската църква и т. н.

Втората група домашни паметници включва *съчинения с историко-летописен и литературно-публицистичен характер – летописни надписи, приписки, хроники, жития и похвални слова, полемични беседи, богословски произведения, апокрифи* и др. Най-старото оригинално летописно съчинение е Именникът на българ-

ските ханове. Предполага се, че в оригинал той е представлявал каменен надпис, изсечен вероятно на гръцки език. До наши дни е достигнал в три късни руски преписа, но по всяка вероятност е бил преведен за пръв път на старобългарски език по времето на цар Симеон. Съставен е бил веднъж по времето на хан Аспарух, а по-късно – продължен за втори път през втората половина на VIII в. Именникът е хронологичен списък на български ханове, в който е посочено от кой род произхожда всеки от тях и кои са годините на управлението му. От езическия период на средновековна България са запазени и други летописни надписи на гръцки език, които отразяват военнополитическата дейност на хановете Крум, Омуртаг, Маламир и Пресиан. Заслужават отбелязване Хамбарлийският надпис на хан Крум, т. нар. „Маламирова летопис“ от 836 г., надписът на Пресиан от Филипи и т. н. В центъра на тяхното съдържание стои развоят на българо-византийските отношения през първата половина на IX в. Някои от тези надписи дават и уникални сведения, които не се откриват в други извори. Така например само в Маламировата летопис се споменава, че по времето на хан Маламир българите за първи път завладели град Пловдив.

Друга голяма група каменни надписи представляват т. нар. „строителни надписи“, които ознаменуват строежите на българските ханове. Най-известни от тях са Чаталарският надпис на хан Омуртаг за строителството на аул край р. Тича и Търновският надпис на същия хан за построяването на дворец на р. Дунав. Запазен е и един интересен надпис от времето на хан Маламир за изграждането на водопровод в град Плиска. В езическа България съществувала и традицията да се изсичат надгробни каменни надписи, а също и една особена група, т. нар. „инвентарни надписи“, в които се вписвало въоръжението на българската армия. Имало и обичай след всяко успешно за българите сражение да се издига триумфална колона с името на крепостта, край която е удържана победата. Прабългарите донесли на Балканския полуостров и обичая да бъдат изсичани надгробни надписи. Тази привилегия имали висшите сановници – т. нар. „хранени хора“ на хана. Надгробните надписи дават ценна информация за институциите в българската държава, а макар и по-рядко служат и за осветляване на някои политически събития. Например текстът на един такъв надгробен надпис дава основание да се смята, че по времето на Омуртаг са били водени во-

енни действия на североизточната граница на страната, вероятно срещу хазарите.

Традицията да се изсичат каменни надписи се оказва извънредно устойчива. Тя продължава и след покръстването и въвеждането на славянската писменост. Известни са надписи от времето на царете Симеон, Самуил, Иван Владислав, Иван Асен II, Иван Александър. В повечето случаи надписите са откривани съвсем случайно, тъй като много често са служили като вторичен строителен материал в по-късни постройки. Такава е била съдбата например на Битолския надпис на цар Иван Владислав (1015–1018), който векове наред е служил за стъпало на турска джамия. Макар и по-рядко, и днес случайността помага на археолозите да открият още такива надписи. През 1980 г. при строителни работи край с. Троица, Шуменско, беше открит добре запазен ктиторски надпис от времето на цар Константин Асен (1257–1277), в който се ознаменува строителството на храма „Св. Николай“ с помощта на митрополита на град Преслав – Сава.

Към историко-летописните паметници с важна стойност за българската история трябва да причислим и т. нар. „Апокрифна българска летопис“ от XI в., в която в идеализиран вид са предадени събития от българската история. При тяхното написване са използвани главно устни предания и легенди. С това се обяснява наличието на редица грешки, анахронизми и странни названия, които трудно могат да се свържат с реални личности и събития от нашата история. Ръкописът съдържа уникалното сведение, че основателят на българската държава хан Аспарух е загинал във война срещу хазарите. Важни историко-летописни елементи съдържа и т. нар. „Борилов синодик“ – сборник, съставен по нареждане на цар Борил (1207–1218) след свикания през 1211 г. църковен събор против богомилите в Търново. Част от текста е превод на византийския „Синодик за неделя на православието“, съставен през 843 г., а оригиналната част съдържа разказ за свикването на събора, неговите решения, анатеми срещу еретиците, а също славословия за български владетели и духовни дейци. „Синодикът“ е бил допълван по-късно с нови текстове и се предполага, че е претърпял редакция от патриарх Евтимий. От XIII в. са запазени още две историко-летописни съчинения – „Летописен разказ за възстановяването на Българската патриаршия“ (през 1235 г.) и „Разказ за зографските мъченици“,

написан след нападението на Зографския манастир от латинските рицари през 1274 г. Сведения за ранната история на българската държава се съдържат и в летописните добавки към старобългарския превод на Манасиевата хроника, направен по времето на цар Иван Александър. Анализът на тези добавки дава основание да се стигне до заключението, че по същество тя е една кратка старобългарска хроника. Българска по произход е т. нар. „Анонимна хроника“ от началото на XV в., в която са отразени драматичните събития, свързани с падането на Балканския полуостров под османска власт. От XV в. датира и единствената досега градска местна хроника. Това е т. нар. „Несебърска хроника“, която съдържа 16 летописни бележки на гръцки език от периода 1366–1448 г.

Културно-религиозният живот на българското средновековно общество е намерил отражение и в житията, и в похвалните слова. Макар че в тях преобладават субективното начало и фантастичните елементи, тези произведения дават ценни сведения за бита и душевността на българина. Твърде често този вид източници ни служат за доуточняване на исторически събития. От съхранените жития заслужава да се спомената Пространните жития на св. св. Кирил и Методий, които са основният извор за разкриване на техния живот, мисионерска и книжовна дейност. В науката за дълго време се утвърждава становището, че автор на двете жития е техният ученик св. Климент Охридски. Последните проучвания на двата паметника обаче разколебаха тази теза и показаха, че едно и също лице не може да бъде автор и на двете произведения. Този извод се базира върху анализ на текстовете им, извършен с най-модерните методи на езикознанието. По всяка вероятност Климент е автор само на Житието на св. Кирил, а за автор на Методиевото житие се сочи старобългарският книжовник Константин Преславски.

Неоценима стойност за българската история имат и житията на Св. Климент Охридски и неговия сподвижник св. Наум. С особена почит се е ползвал и най-популярният светец в българските земи – Иван Рилски. За неговия живот, дейност и подвизи са написани значителен брой жития, но всички те водят началото си от т. нар. „Народно житие“ на светеца, съставено вероятно през XII в. Запазени са и житията на неговите следовници отшелници Гаврил Лесновски, Яким Осоговски и Прохор Пчински. Изявен житиеписец през XIV в. е бил патриарх Евтимий. Той е автор на четири жития,

посветени на Петка Търновска, Иван Рилски, Филотея Темнишка и Иларион Мъгленски. Сред тях със стила и патриотичните си идеи се отличава Житието на св. Иван Рилски. Неоценими данни за живота и дейността на патриарх Евтимий дава и Похвално слово за Евтимий, написано от неговия най-близък ученик и последовател Григорий Цамблак. В словото се разкрива трагичната картина от последните дни на Търново преди завладяването му през 1393 г. от турците.

От запазените полемични творби в старобългарската литература голяма стойност като исторически извор има на първо място произведението на Черноризец Храбър „За буквите". Особено ценно е категоричното твърдение в него, че славянската писменост е създадена през 855 г. Това е солиден аргумент в полза на онези изследвачи, които не приемат изказаната хипотеза, че писмеността е възникнала 8 години по-късно – в навечерието на Великоморавската мисия на братята Кирил и Методий.

Основен исторически извор за появата и същността на богомилството е полемичната „Беседа против богомилите на Презвитер Козма". В историческата наука не съществува единство на мненията кога е написана. Мнозинството автори приемат, че това е станало малко след смъртта на цар Петър (969 г.), но има и изказано предположение, че Козма е живял през XI в. Съществува даже мнението, че „Беседата" е създадена през XIII в., но аргументите в негова защита не са съвсем убедителни.

Списъкът на домашните паметници може да бъде продължен с някои произведения на средновековната българска поезия и белетристика. Сред тях са първите поетични творби „Азбучна молитва" и „Проглас към Евангелието" от Константин Преславски, както и оригиналната българска повест от XIV в. „Българската царкиня Персика". През XIII и XIV в. характерно явление за книжовния живот в България било съставянето на сборници със смесено съдържание, в които намирали място жития, похвални слова, летописни разкази, преводни съчинения или преписи на старобългарски съчинения от епохата на Златния век на българската книжнина. Поизвестни сборници са Ловчанският от 1331 г., Лаврентиевият от 1348 г., Германовият от 1359 г., сборникът „Пчела" и др. В някои от сборниците били включени и апокрифни съчинения, сентенции и разсъждения на древногръцки философи и мислители.

Съдбата на домашните извори е незавидна. По време на османското завоевание голяма част от старобългарските съчинения са унищожени. Не била по-щастлива съдбата им и през Възраждането. Гръцките фанариоти също допринасяли за затриване на част от книжовното богатство на средновековна България. За съжаление, дял в това имали понякога и невежи български монаси, които се отнасяли крайно небрежно към старите ръкописи. До наши дни са достигнали около 900 ръкописа, пръснати в различни страни и сбирки. Най-значителни колекции от старобългарски ръкописи има в Москва, Санкт Петербург и Киев. Там са съхранявани най-ранните глаголически паметници от X в. – Зографското и Мариинското евангелие, кирилските книжовни творби от XI в. – т. нар. „Савина книга", Супрасълският сборник и др.

Богати хранилища притежават и атонските манастири Хилендар, Зограф, Великата лавра „Св. Анастасий", Ватопед, „Св. Павел" и др. Старобългарски ръкописи се съхраняват във Ватикана, в манастира „Св. Екатерина" на Синайския полуостров, в сръбски архивохранилища, в Румъния, Франция, Австрия и др. Изследването на тези ръкописи е дело на няколко поколения филолози и историци. Независимо от това съществуват все още не напълно проучени хранилища, които дават надежди за откриване на нови автори и творби. Напоследък бяха разкрити произведенията на двама старобългарски книжовници от XIV в. – Макарий и Ефрем, представители на Търновската и Светогорската школа. Текстологичният анализ на старобългарски паметник от XII в., т. нар. „Битолски триод", доведе до откриването на неизвестен химнографски цикъл на Константин Преславски. През 1978 г. в манастира „Св. Екатерина" беше направено сензационно откритие. В дървена ракла, зазидана в стената, бяха намерени 220 ръкописа, сред които 20 от славянски произход, непознати на науката. Най-ценни се оказаха няколко глаголически ръкописа вероятно от края на X и началото на XI в.

Чужди извори

Византийски извори за българската история. При цялото многообразие на домашни паметници трябва да се отбележи, че написването на пълноценна история на средновековна България е немислимо без привличането на паметници от чужд произход. Сред тях безспорно най-голяма стойност имат византийските. Използването им като исторически извор изисква да се съобразим с няколко

основни неща. На първо място следва да се има предвид, че сведения за българската история се откриват в разнообразни по своята жанрова специфика произведения – исторически съчинения, жития, похвални слова, писма, речи, послания, поетични творби, сатирични диалози, стратегикони и т.н. Това несъмнено изисква при анализа на сведенията да се вземат предвид структурните особености на текста и конкретното му предназначение. Именно те в най-голяма степен диктуват използваната лексика, стилистичните похвати, специфичната терминология и не на последно място обуславят отношението на автора към действителността. При това необходимо е изследователят да познава развитието и промените, които настъпват в един или друг жанр на византийската книжнина. Друго важно положение, отнасящо се до стойността на византийските извори, е свързано с разнообразието на пътищата, по които информацията за българите е достигнала до съответния автор. Безспорно е, че има писатели, които не си правят труда да разграничат легендата от историческата реалност, а слухът и мълвата за тях са достатъчно надеждни източници. Съществуват обаче произведения, в които сведенията за българската история почиват върху достоверна информация, почерпана най-вече от личните контакти, били те краткотрайни или по-продължителни. Известно е, че българското присъствие във Византийската империя винаги е съществувало под различни форми и по различни пътища, като се започне с пленници, политически бегълци, роби и се стигне до дипломатически пратеници, търговци или представители на българските владетелски династии. Освен това не трябва да се забравя,че в определени области на Балканския полуостров българи и византийци са съжителствали трайно, което им дава възможност да се опознаят добре. С други думи, четейки византийските съчинения, се убеждаваме, че българите не спадат към непознатите и екзотични народи, за които се носели всевъзможни фантастични измислици. Стремежът на византийците да опознаят чуждите народи и на първо място съседите до голяма степен е бил продиктуван от практическите нужди на политиката, икономиката, военното дело и дипломацията. Универсалистичните претенции на Византия изисквали във всеки един момент тя да е добре запозната с възможностите на нейните противници или приятели, с особеностите на техния нрав и слабостите им. Това ни дава основание да се усъмним в твърденията на някои изследователи,

че етнографските описания на византийците и представите, които те създават за българите и българската история, са изцяло в плен на шаблона и не отговарят на действителността.

Тези наблюдения в най-голяма степен засягат съчиненията на ранните византийски историци Прокопий Кесарийски, Менандър, Теофилакт Симоката, Псевдомаврикий, които отразяват заселването на славяните и прабългарите на Балканския полуостров. В тях откриваме важни сведения за бита, поминъка и религията на двете етнически общности. Установено е, че интересът на византийците към варварския свят следва в общи линии една схема, която е утвърдена още в Античността и се среща в произведенията на Аристотел и Хипократ. Основно място в етнографските описания заемат данните за външния вид на народите и племената, за техния нрав и характер, за начина им на живот, в който се включват социалната организация, религията, военното изкуство и институции. Описвайки живота на славяни и прабългари, византийските автори се придържат често към твърдо установени схеми. Най-разпространено било разделението на племенните общности съобразно с техния поминък. Към най-примитивните били причислявани онези от тях, които се препитавали само с лов и разбойничество, нямали постоянни селища, закони, установени обичаи и приемливи форми на обществен живот. В отделна група била включена друга голяма общност от племена, които живеели по думите на римския историк Тацит на талига и кон. Това са всъщност т. нар. „номадски племена“, чийто основен поминък било скотовъдството. Към тях причислявал прабългарите. Своеобразен символ на начина им на живот, свързан с непрекъснато движение, според византийците бил конникът и преносимото жилище – т. нар. „юрта“. Към третата група варварски племена били отнасяни тези, които имали постоянни жилища и водели уседнал начин на живот. Това според ранновизантийските автори било типично за славяните.

Наистина не може да се отрече, че понякога сведенията на византийците за варварския свят се повтарят. Това се дължи или на сляпо подражание на антични образци, или на липсата на достатъчно информация, или пък е плод на нежеланието на съответния автор да се задълбочи в конкретни описания. Понякога обаче повтарящите се характеристики са в резултат на формиралото се убеждение, че в начина си на живот варварите имат сходни черти.

Продължавайки по-нататък прегледа на византийските извори, трябва да се отбележи, че те дават единствени по своя характер данни за създаването на българската държава и за първите десетилетия от самостоятелното ѝ съществуване. Тук трябва да се споменат хрониките на монаха Теофан и на патриарх Никифор. Разбира се, както вече отбелязахме, не всички автори са притежавали нужната осведоменост или са се впечатлявали от онова, което е ставало в българската държава. Тяхната лаконичност е причина понякога в историческата наука да възникват спорове, които и до този момент не са намерили своето окончателно разрешение. Като пример бихме посочили прословутия израз на летописеца Теофан „upo pacton ontas", чието тълкуване е неоднозначно. То дава основание на едни автори да твърдят, че българите на Аспарух са подчинили славяните, а на други – да защитават тезата, че е бил сключен съюз между двете етнически групи.

Изследването на българската история през IX и X в. е немислимо без използване на съчиненията на Георги Монах, Йосиф Генезий, Продължителя на Теофан, Симеон Логотет, Константин Багренородни, Лъв Дякон, Йоан Скилица. За епохата на византийското владичество разказват и съчиненията на Михаил Псел, Йоан Кинам, Анна Комнина, Михаил Аталиат и др. Важни и естествени по своя род сведения за възстановяването на българската държава от братята Асен и Петър се съдържат в съчинението на Никита Хониат. Управлението на цар Иван Асен е описано в хрониката на Георги Акрополит. Събитията от втората половина на XIII в. и движението на Ивайло са намерили отражение в историческото съчинение на Георги Пахимер. Изследването на българската история през XIV в. почива върху разказите на византийските хронисти Никифор Григора, Йоан Кантакузин, Лаоник Халкокондил, Дука, Сфранцес и др.

Богатото историческо наследство на Византия трябва да се използва внимателно и критично. За повечето византийски автори е характерно презрителното и високомерно отношение към българите, поради което често пъти описваните събития са представени едностранчиво. Освен това византийците били склонни въз основа на откъслечни описания или единични случаи да правят обобщения, които се отнасяли изобщо за българите независимо от конкретната случка и социалния статус на участниците в нея. Прави впечатление също, че понякога е налице стремеж на всеки описан епизод с учас-

тието на българи да се придаде формата на нравствен образец и урок, чиято основна цел е да подчертае превъзходството на византийците. Даже в навечерието на османското завоевание на Балканския полуостров, когато все по-ясно ставало, че различията между балканските народи не са толкова големи, византийците продължавали да смятат, че те се отличават от останалите не само по своя интелект и воински добродетели, но и по способността си да управляват по-добре своята държава. Научната интерпретация на сведенията, които ни дават византийските съчинения, се затруднява и от факта, че в тях често се включват архаични географски и етнически названия. Българите се обозначават с най-различни други имена, като скити, мизи, власи и пр. Тази подмяна на етнонима „българи" не може да се разглежда само като плод на подражание или на незнание, а и като опит за съзнателно пренасяне върху тях на определени представи, с които по-стари етнически общности са останали в историята.

Западни извори. За изясняването на редица събития, които византийските автори са премълчали или не са познавали добре, на помощ идват извори от западен произход (главно немски, френски и италиански). В огромното си мнозинство те са написани на латински език. Интересно е да отговорим на въпроса, кои фактори са обуславяли интереса на западния човек към българите. На първо място, този интерес бил продиктуван от обстоятелството, че България е била съсед на Византийската империя. Животът в империята винаги е бил във фокуса на вниманието на западните хронисти и естествено, всичко по-важно, което се отнасяло до развоя на българо-византийските отношения, намирало място в техния разказ. Прави впечатление например, че широко отразена е била помощта, която хан Тервел оказал на император Юстиниан II да си върне престола през 705 г. Силен бил отгласът в Западна Европа на победата на българите над арабите под стените на Константинопол през 718 г. Подобаващо впечатление предизвикала и гибелта на император Никифор I във Върбишкия проход през 811 г.

Друго събитие, което поддържало интереса на западноевропейците към българите, било покръстването, осъществено от княз Борис. Дипломацията на българския владетел, неговите дългогодишни контакти с Римската църква са широко отразени в произведения от различен характер – писма, хроники, жития и т.н. И след

падането на България под византийска власт вниманието към българите не намаляло. Това се дължи на факта, че през техните земи преминали рицарите на Първия и Втория кръстоносен поход.

След възстановяването на българската държава сведенията в западните извори се отнасят главно до войните и дипломацията на първите Асеневци. Широко отразени са отношенията между българите и рицарите от Третия кръстоносен поход, преговорите и сключването на уния с Римската църква през 1204 г., както и конфликтите между България и Латинската империя. Макар че през втората половина на XIII и XIV в. интересът към българите определено спаднал, те продължавали да присъстват в разказите на западните автори главно по повод усилията на неаполитанския крал Карло Анжуйски да възстанови Латинската империя, а по-късно и опитите на Римската курия да организира кръстоносен поход срещу османските турци. Несъмнено е също, че постоянният интерес към България и българите бил продиктуван и от факта,че земите им били кръстосвани от чужди търговци. Архивите на Дубровник, Венеция и Генуа пазят редица автентични документи, които разкриват съществуването на оживени търговски връзки между България и Западна Европа.

В хронологичен ред бихме отбелязали следните по-важни извори. Отношенията на България с Франкската империя през първата половина на IX в. са намерили отражение в „Животописа на Карл Велики“ от Айнхард, а така също във Фулденските анали, в „Животописа на император Людовик“, в Хилдесхаймските летописи, в Хрониката на Ламберт и др. Неоценим източник за състоянието на българското общество след покръстването са „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“. Те дават важни сведения за бита на българите, за тяхното законодателство, за езическите им вярвания и пр. Активните контакти между княз Борис и Римската църква са описани подробно от Анастасий Библиотекар в „Животописите на римските папи“. А хрониката на Регино съдържа единствено по своята информация сведение за езическата реакция в България, настъпила след оттеглянето на княз Борис от престола.

Сведения за историята на българските земи дават и участниците в Първия, Втория и Третия кръстоносен поход, минали през Балканския полуостров през XI и XII в. Сред тях заслужават отбелязване Петър Тудебот, Фулхерий Шартърски, Одон дьо Дьой, Вил-

хелм Тирски, Алберт Аквенски и др. Особено ценни са сведенията на участника в Третия кръстоносен поход Ансберт. Той разказва за въстанието на Асен и Петър и за опитите на двамата братя да предложат военна помощ на предводителя на кръстоносците император Фридрих I Барбароса.

Отношенията между България и Латинската империя през първите десетилетия на XIII в. са намерили значително място в старофренските хроники на Жофруа дьо Вилардуен, Робер дьо Клари и Анри дьо Валансиен. Времето на Асеневци е отразено също в хрониките на Алберих, Тома Сплитски, Андрей Дандоло и пр. От XIV в. могат да се посочат хрониките на Рамон Мунтанер, Йоан Кюкюлей, а също и Савойската хроника, в която е описан походът на граф Амедей Савойски по българското Черноморие през 1366 г. Уникални данни за градското стопанство на черноморските градове се съдържат и в сметководната книга на Антонио Барбери, който е бил ковчежник на Амедей Савойски.

Интересът към българите в Западна Европа през XIII и XIV в. се поддържал и от обстоятелството, че България била люлка на богомилството, което намерило широко разпространение, особено в Италия и Франция. Не е случаен фактът, че основната книга на богомилите – т. нар. „Йоаново евангелие“ в края на XII в. била преведена на латински език. Ние не разполагаме понастоящем със старобългарския му оригинал, а само с този превод, който е служил на италианските катари. Сред авторите, които пишат за богомилството в Западна Европа, можем да посочим Райнер Сакони, Робер дьо Оксер, Етиен Бурбон и др. Несъмнената връзка между богомилите и западните ереси е причина през XIII и XIV в. в Западна Европа етнонимът „българин“ да придобие ново значение в смисъл на еретик.

Използването на извори от западен произход несъмнено изисква изследователят да се съобрази с няколко основни неща. На първо място, няма съмнение, че тези извори, както и византийските отразяват една чужда гледна точка върху събитията, белязана от неизбежни предразсъдъци и едностранчивост. Въпреки това не може да не направи впечатление, че на западния човек са били чужди високомерието и чувството за изключителност, присъщи на византийците. Ето защо в латинските извори българите не са обозначавани с термина „варвари“, а са оценявани от позициите на една по-прагматична ценностна система. При използване на посочените из-

вори несъмнено трябва да се държи сметка за жанровите им особености и не на последно място за социалния статус на техния създател. В това отношение особено показателни за разликите са съчиненията, посветени на кръстоносните походи, излезли изпод перото на различни по своето положение хора – като се започне от обикновени свещеници или рицари и се стигне до благородници от най-високо потекло с решаващи функции в кръстоносната армия. Въпреки всичко обаче съчиненията и на едните, и на другите са лишени от ненужни отклонения, философски разсъждения или сложни стилистични похвати, така характерни за византийската литература. Ето защо от западните съчинения понякога може да се научи повече за бита и ежедневието на българското население, да се добие по-вярна представа за климата и природата на Балканския полуостров и т. н. Характерна черта, която обединява изворите от западен произход, независимо от техния жанр и държавата, в която са създадени, е несъмнено проявеното отрицателното отношение към българите поради изповядваната от тях православна вяра. Особено след схизмата между Константинопол и Рим през 1054 г. католическият свят започва да оценява българите като отстъпници от истинската христова вяра, т.е. като схизматици, недостойни за проявите на божие милосърдие и благодат. Това именно карало кръстоносците да се държат съвсем не по християнски спрямо българите, които от своя страна също не им оставали длъжни и ги притеснявали максимално по техния път до Божи гроб. Покрай всичко останало през XIII и XIV в. негативната представа за българите на Запад се подсилвала и от факта, че те били създатели на богомилската ерес, намерила своите привърженици в лицето на катари и албигойци.

Недоверието, проявявано към българите, се подсилвало понякога и от факта, че на тях се гледало като на узурпатори на земи, принадлежащи по право към покорената през 1204 г. от кръстоносците Византийската империя. Това до голяма степен обяснява например факта, че цар Калоян не се е ползвал с особена симпатия сред западните си съвременници независимо от сключената уния с Римската църква.

Други чужди извори. Картината на Българското средновековие не би била пълна без привличането на извори от сръбски, турски, руски и арабски произход. За проучването на българо-сръбските политически и културни взаимоотношения се използват запазените

биографии на сръбските крале и архиепископи. Сред тях заслужават отбелязване житията на сръбските крале Стефан Първовенчани, Стефан Милутин и Стефан Дечански, както и житията на сръбския архиепископ Сава. Важни са също така многобройните сръбски родослови и летописи. Тяхното съставяне започва през XIV в. и продължава през следващите няколко столетия.

В зависимост от своя характер сведенията за българската история в тези паметници могат да се разделят на три групи.

Към първата се причисляват онези, които се отнасят до пранната история на средновековна България и отразяват, макар и лаконично, такива важни събития като създаването на славянската писменост и покръстването на българите.

Втората група сведения се отнасят до определени моменти от политическите взаимоотношения между българи и сърби през Средните векове. Тяхното наличие не е случайно, като се има предвид, че векове наред между България и Сърбия са съществували активни взаимоотношения, белязани от дипломатически преговори, династични бракове, военни конфликти, културни взаимодействия и т. н. При това трябва да се отбележи, че в сръбските извори откриваме, макар и рядко, сведения за събития, които не са отразени нито в домашни, нито в други чужди извори. От сръбски извори научаваме например за брака на една от дъщерите на цар Иван Асен II със сръбския крал Владислав, за смъртта на първия сръбски архиепископ Сава в Търново, а също и за брака на цар Иван Шишман с една от дъщерите на княз Лазар.

Третата група сведения за българската история в сръбските книжовни паметници отразяват някои моменти от борбата на българите срещу османските нашественици. Мястото им в тези съчинения също има своето обяснение. То представлява отражение на засилващия се през XIV в. своеобразен славянски патриотизъм на Балканите, предизвикан от надвисналата османска заплаха. Онова, което несъмнено отличава като цяло сръбските извори за българската история, е ясно прокараната в тях идея за съществуващата не само религиозна, но и етническа близост между българи и сърби. Особено интересно е при това да се подчертае, че в основата на някои сръбски летописи са залегнали старобългарски историко-летописни творби. Това до голяма степен се обяснява както с пренасяне на част от старобългарската литературна продукция в съседна Сър-

бия след края на българската държава, така и с плодотворната дейност на Евтимиевите ученици Григорий Цамблак и Константин Костенечки.

Картината на българския XIV в. и особено на падането на България под османска власт не би била пълна, ако не се привлекат на помощ и османските хроники. Независимо че по тенденциозност и пристрастие те не само не отстъпват, но даже и превъзхождат византийските, в тях откриваме интересни данни за съпротивата на последните български царе, както и за политиката на османския завоевател към покореното население. Тук бихме споменали такива автори като Лала Шахин, Мехмед Нешри, Сеадедин и др. Благодарение на една турска летописна бележка от 1451 г. в науката стана известно какъв е бил краят на последния търновски цар Иван Шишман, за чиято съдба народната памет е съхранила какви ли не предания. В бележката се споменава, че поради проявена непокорност той бил обезглавен по заповед на султан Баязид.

Направеният обзор на източниците за средновековната българска история далеч не претендира за изчерпателност и всеобхватност. Нашата основна задача беше да представим най-важните групи паметници по произход и специфика, да посочим техните особености и да обърнем внимание върху подходите за тяхното точно интерпретиране. Прегледът на изворите ни убеждава, че успешното проучване на средновековната история не би било възможно без доброто им познаване, без тяхното комплексно анализиране и съпоставяне. Именно това отличава истинския професионалист историк от дилетанта, който има измамното чувство, че за далечното минало може да се фантазира свободно и да се изказват хипотези, които почиват върху един-два факта, взети от непроверени източници. За най-голямо съжаление именно в последните години сме свидетели на нахлуването в медиевистиката на любители без необходимата историческа и филологическа подготовка, които се заемат да прекрояват средновековното ни минало. Правят се главно опити там, където по обективни причини изворовата база е оскъдна, да се привличат легендарни и съмнителни по своя произход и надеждност източници, без да се държи елементарна сметка за времето, в което са създадени, за пластовете информация в тях и за правилата, по които съответните етноними и друга специфична терминология би трябвало да се транскрибират от един език на друг. Особено ви-

дими са спекулациите в това отношение при разкриване на ранната история на прабългарите. Чрез произволни филологически операции и елементарно фонетично уподобяване се правят генерални изводи за старинния произход и прародина на прабългарите, за връзката им с други народи от Античността, като се стига до параноични твърдения, че те са най-старият и многоброен народ в света, че заради тях е била построена Китайската стена, че Исус Христос е говорел на български език и т. н. Не по-малка вреда за науката носят и отделни произведения, в които прозира елементарно непознаване на жанровата специфика и функцията на едно или друго съчинение, както и несъобразяване с ценностната система на неговия създател. Наблюдават се също опити в хода на изследването да се прави тенденциозен подбор само на определени извори и да се премълчават други с цел да се докажат по-убедително предпоставени хипотези. Типичен пример в това отношение са усилията да се докаже неславянският характер на българската народност, като се пренебрегва огромният брой исторически, етнографски и лингвистични данни, доказващи точно обратното. По този начин всъщност, волно или неволно, се манипулира съзнанието на широката публика и се създава погрешното впечатление, че историците от няколко поколения са проспали фактите и не са си свършили добре работата. Прелиствайки такъв род съчинения достигаме и до заключението, че колкото по-малко знае човек, толкова е по-склонен да бъде безапелационен в съжденията си и да вярва, че веднъж завинаги е разрешил един или друг проблем. Ето защо в заключение още веднъж ще подчертая, че особено за медиевиста изворознанието е своеобразна азбука, която трябва да бъде добре овладяна, преди да се пристъпи към научни дирения.

ИНСТИТУЦИИ И АДМИНИСТРАТИВНА УРЕДБА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

ПЪРВА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Формирането на държавните институции и административната уредба в средновековна България е продължителен процес, който протича под въздействието на фактори от различно естество. На първо място, трябва да бъдат изтъкнати традициите и особеностите в общественото управление на славяните и прабългарите. Всъщност със създаването на българската държава през 681 г. се поставя само началото на един сложен и дълготраен процес на изграждане на управленските институции. Структурата на държавната уредба е далеч от представата за една типична средновековна монархия с добре изградени и функциониращи органи на властта. Поради тази причина някои чужди изследователи поставят под съмнение съществуването на българската държава до началото на IX в., подчертавайки обстоятелството, че за дълго време в нея се запазват елементите на племенно устройство. Това са крайни становища, неотчитащи факта, че изграждането на един държавен организъм през Ранното средновековие в никакъв случай не представлява еднократен акт или процес, който може да завърши за няколко години. Не буди съмнение, че началото на този процес за българската държава се поставя след 681 г., когато договорът с Византия очертава нейните граници и поставя началото на една публична власт. Славянските племенни вождове признават върховната власт на хан Аспарух, но запазват териториалната си обособеност и вътрешна автономия. Византийските източници са категорични, че славянските поданици в новата държава продължили да обитават своите територии – т. нар. „Славинии". Това разделение е засвидетелствано в хрониката на византийския хронист Теофан, който дава ценни сведения за първите десетилетия на

самостоятелното съществуване на българската държава. Той отбелязва, че още през 687 г. император Юстиниан II нарушил договора с българите и заповядал на войските си да пленят „българите и Славиниите". Малко по-долу пък добавя, че на следната година самият император се „отправил на поход срещу Славиния и България". Споменава и за дейността на самостоятелни славянски вождове, които се ползвали от широка автономия в своите земи и действали като съюзници на хана. Един от тях бил князът на племето севери Славун. Той разполагал със собствена войска и по думите на летописеца причинил „много злини на ромеите в Тракия". Своята самостоятелност славянските вождове запазили и по времето на хан Крум. С тяхната активна помощ той започнал приготовления за решителен щурм към Константинопол през 814 г. В т. нар. „Скриптор инцертус" – византийска хроника от IX в., се разказва, че „Крум се отправил на поход, като събрал голяма войска от аварите и околните Славинии". Несъмнено доказателство за това, че славянските князе продължавали да се ползват със самостоятелност и определен авторитет в ханския двор, е твърдението на Теофан, че след блестящата победа във Върбишкия проход Крум вдигнал наздравица с черепа на Никифор и „карал да пият от него славянските велможи".

В същото време прабългарите наложили своя начин на живот и традиции в земите на Североизточна България. Територията, която заели (наречена на български език „саракт"), била разделена на три части – център, ляво и дясно крило. Центърът, където била изградена столицата Плиска, се управлявал от хана, а другите две части – от неговите най-близки помощници. Това своеобразно разделение, типично и за другите тюркски народи, е намерило отражение в изградената укрепителна система в Североизточна България. Столицата Плиска представлява всъщност само един от военните лагери – аули, които трябвало да осъществяват защитата на завоюваната територия. Още първите изследвачи на археологическите останки в споменатия регион са открили остатъци от два укрепени аула източно и западно от Плиска. Тяхното разположение подсказва, че са били изградени за защита на южната граница с Византия, откъдето е идвала и най-голямата опасност.

Племенната обособеност, която се запазила след създаването на държавата, се проявила и в начина, по който се формирала армията. Първоначално тя се набирала поотделно от родовете на прабъл-

гари и славяни. Неслучайно летописецът Теофан отбелязва, че когато хан Тервел (700–721) решил да помогне на свалениия император Юстиниан II да си върне престола, той потеглил срещу Константинопол с цялата „подчинена нему войска от българи и славяни".

В българската държава за един дълъг период от време се съхранили и някои традиции, които били характерни за преддържавния период от историята на славяни и прабългари. Израз на тези традиции била практиката да се свикват народни събори, които взимали важни решения за бъдещето на държавата. Тук е уместно да припомним наблюденията на византийския писател от VI в. Прокопий Кесарийски за славяните, според който те общо решавали всички полезни и трудни дела на племето. Затова той смята, че славяните не са управлявани от един човек, а „живеели в демокрация". Друг автор от края на VI в. – Псевдомаврикий, изхождайки от строгата централизация на Византийската империя, характеризира управлението им като „анархия". Що се отнася до прабългарите, в изворите не се споменава за наличието на подобно „колективно" управление, а напротив, набляга се на единоначалието при тях, на големия авторитет на хана и на обстоятелството, че той не управлявал „с любов" подчинените си, а „със страх". Въпреки тези твърдения обаче политиката на българските ханове показва, че те не са били чужди на традицията особено важните дела на държавата да се обсъждат на събор. Ако се доверим отново на летописеца Теофан, вероятно решението на такъв събор е могло да предизвика смяна на владетеля. Така бил свален от престола хан Сабин, който през 766 г. поискал да се помири с византийския император Константин V Копроним и да сключи договор. Разказва се, че „българите направили събор и се противопоставили твърдо на Сабин, казвайки: „Чрез тебе България ще бъде поробена от ромеите." Това принудило Сабин да избяга от Плиска и да потърси убежище във Византия. Свикването на събори е можело да бъде продиктувано и от други важни събития, засягащи бъдещето на държавата. Във византийския енциклопедичен сборник от X в. „Свидас" се твърди, че хан Крум свикал „всички българи", за да прогласи своите нови закони. През 893 г. според думите на западния хронист Регино княз Борис „свикал цялото си царство", за да обяви свалянето от престола на своя син Владимир, който се опитал да върне България към езичеството. Едно от решенията на събора било премахването на гръцкия език от богослужението и заменянето му със

старобългарски. Освен това се предполага, че пред насъбралото се множество било обявено преместването на българската столица от Плиска в Преслав.

За съжаление в изворите липсват достатъчно сведения, които биха ни позволили да преценим до каква степен по-широки слоеве от населението са имали право да взимат участие в съборите. Трябва да се приеме, че с течение на времето и най-вече в процеса на затвърждаване и разширяване на властта на българския владетел ролята на тези събори в управлението силно е намаляла. Те вече се организирали не толкова за да се вземе някакво решение по вишегласие, колкото за да може владетелят да обяви своята воля и да получи очакваното одобрение. С други думи, съборите придобили една чисто представителна функция и не е случайно, че постепенно отмрели като традиция.

Обикновено се приема, че в началото на IX в. от хан Крум били предприети първите опити за ограничаване на административния дуализъм и за засилване ролята на хана в управлението на страната. Главен аргумент в полза на това твърдение е текстът на т. нар. „Втори хамбарлийски надпис“ от 813 г. Той съдържа разпоредбите на хан Крум как да бъде организирано управлението на новозавладените територии в Тракия. Те били разделени съгласно прабългарската традиция на три части. Централната била дадена на брата на хан Крум, дясната минала под разпореждането на ичергубоила Тук, а лявата поел кавхан Иратаис. Споменати са по име и помощниците на тримата управители. Запазеният надпис ни позволява да бъдем категорични само в едно, а именно, че българският хан се е постарал да повери новите територии в ръцете на своите най-приближени помощници, но това на практика не е било свързано с въвеждането принципно ново административно деление. Предприетата от хан Крум стъпка не била насочена срещу вътрешната автономия на славянските племена, тъй като поначало в тези земи южно от Хемус, където се подвизавали българите, изворите не споменават за съществуването на Славинии. Административният дуализъм бил премахнат от хан Омуртаг. Той провел важна реформа, която лишила от автономия славянските племена. Повод за тази решителна стъпка по всяка вероятност му дали отцепническите стремежи на славянските племена по Средния Дунав, които отхвърлили властта на хана и потърсили покровителството на франкския император. За да бъдат

предотвратени подобни опити, било създадено ново административно деление, което обхванало цялата територия на страната. Съставът на новите местни управи се определял пряко от хана и от неговите най-близки помощници. България била разделена на области – т. нар. „комитати". Какъв е бил техният брой, не се знае със сигурност. В Бертинските летописи от IX в. се споменава само, че след покръстването срещу цар Борис въстанали недоволните боляри от 10-те комитата на държавата. Приема се, че в случая не става въпрос за целия брой комитати, на които е била разделена страната, а само за онези от тях, обхващащи североизточните ѝ части. По наше мнение не би трябвало да се има пълна вяра на посочения от западния летописец брой на комитатите. В разказа му тенденциозно се внушава, че само благодарение на християнската вяра българският княз е успял да потуши един голям бунт, обхванал едва ли не цялата страна.

В историческите извори са запазени редица известия, от които се вижда, че начело на новите административни единици стояли т. нар. „комити". През управлението на княз Борис се споменава, че комит на Брегалнишката област бил Тирадин; в областта Кутмичевица, където отишъл Климент Охридски, комит бил Курт, а след него Домета. В края на X в. комит на Софийската област бил Никола – баща на четиримата братя: Давид, Арон, Мойсей и Самуил, които повели борба срещу византийските нашественици. По всичко изглежда, че комитите упражнявали преди всичко гражданскоадминистративна власт в поверените им области. С военни функции били натоварени други лица – т. нар. „таркани". Те поемали грижата за комитатите и вероятно по време на война били длъжни да проведат мобилизация и комплектуване на войскови части.

По-малки административни единици от комитатите били т. нар. „жупи", ръководени от жупани. Тяхното утвърждаване в административното деление на страната е резултат от влиянието на славянските племенни институции. Известно е, че сред южните славяни открай време са съществували жупи, чието управление било поверено в ръцете на родовите старейшини. С премахването на вътрешната автономия жупите се запазили, но преминали в подчинение на комитатите. Макар и по-рядко, в историческите извори се споменават някои жупани. Например в надгробен надпис от времето на хан Омуртаг се среща името на жупан Охсун, който загинал на война. В друг

подобен надпис отново се чете длъжността жупан, която носел сътрапезник на хан Омуртаг от рода Ермиар; в т. нар. „Добруджански надпис“ от 943 г. се споменава за жупан Димитър, който отблъснал едно нападение на маджарите.

Централизацията на българската държава през първата половина на IX в. предизвикала и съществени промени в организацията на българската армия. Оформила се единна армия без оглед на етническия ѝ състав, която се състояла от две части: постоянна дружина на хана и опълчение, събирано в случай на нужда. В старобългарските каменни надписи са запазени голям брой названия на военни длъжности, което показва, че българската войска била добре организирана сила. За това свидетелстват между другото и уникалните по своя характер т. нар. „инвентарни каменни надписи“. В тях се споменават различни военни сановници и въоръжението, за което отговарят. Например върху мраморна колона, намерена край с. Шабла, се чете „Багатур багаин има ризници всичко 53 и шлемове 45“, а на мраморна колона край Преслав е запазен следният текст: „Сетит багаин притежава всичко 83 ризници и всичко 70 шлема.“ В българската армия царели строг ред и дисциплина. За проявена немарливост към оръжието или бойните коне войниците изтърпявали сурово наказание, включително и смърт. Показателен в това отношение е един от отговорите на папа Николай I на запитванията на княз Борис: „Вие заявявате, че има обичай в отечеството ви да се изпраща от вашия господар, преди да пристъпите към сражение, един правоверен и благоразумен мъж, който да преглежда всички оръжия, коне и вещи, които са необходими за сражение: и оня, у когото се окажат немарливо приготвени, се наказва със смърт.“ От друг отговор на папата пък става ясно, че в българската армия се наказвало сурово и бягството от бойното поле, както и немарливостта на пазачите на границата, които допускали някой да избяга от страната.

Съществена роля в централизацията на българската държава несъмнено имала ханската институция. Властта на хана открай време била наследствена, но този принцип често бил нарушаван. Известно е, че през 753 г. вероятно по насилствен начин родът Дуло, от който произхождал хан Аспарух, бил отстранен от властта. На престола застанал хан Кормисош, който принадлежал към рода Вокил. По време на вътрешнополитическата криза през първата половина на VIII в. за кратко време на българския престол се изредили хано-

ве от няколко рода. Едва в началото на IX в. наследственият принцип в предаването на властта се утвърждава отново. Хан Крум става родоначалник на нова династия, чийто последен представител, цар Роман, умира в края на X в. Обикновено престолът се наследявал от първородния син, който носел титлата „канартикин". Поради редица обстоятелства обаче през IX и X в. това правило невинаги било спазвано. Хан Омуртаг например не допуснал до престола първородния си син Енравота поради неговите християнски убеждения. След смъртта му през 831 г. на българския престол застанал най-малкият му син Маламир. Пак поради причини от верско естество, както вече бе казано, през 893 г. княз Борис отстранил от престола Владимир и провъзгласил за свой наследник третия си син – Симеон. От своя страна цар Симеон също не предоставил короната на най-големия си син Михаил. Тя била отредена на Петър, който бил дете от втория му брак със сестрата на видния болярин Георги Сурсувул.

Предполага се, че титлата „хан", която са носели владетелите на езическа България, има тюркски произход. Етимологията на думата се свързва със санскритската дума „кън", която означава „кръв" или „предводител на кръвнородственици". Властта на хана била практически неограничена. Той изпълнявал функциите на върховен законодател, съдия и военачалник. Ръководел външната политика на държавата, обявявал война, участвал лично в дипломатическите преговори, сключвал договори. Освен това ханът изпълнявал функциите на върховен жрец и взимал лично участие в жертвоприношенията и други магически обреди. Известно е, че през 813 г. хан Крум извършил пред смаяните погледи на константинополските граждани жертвоприношения и езически гадания, чрез които искал да узнае какъв ще бъде изходът от предстоящата обсада на града. В качеството си на върховен жрец ханът можел да взема участие и в по-особен вид обреди. Византийските извори съобщават, че през 815 г. при подписването на 30-годишния мир с Византия хан Омуртаг се заклел по християнски обичай, а неговият партньор Лъв V за всеобщо удивление на присъстващите изпълнил сложния обред на езическата клетва. По времето на хан Омуртаг започва да се налага идеята, че ханът е божи наместник на земята. Това намира израз в титулатурата на владетеля, в която се прибавя изразът „от Бога поставен". За първи път той се среща в един надпис на хан Омуртаг от 822 г. Според повечето изследвачи става дума за буквално заимст-

ване от византийската титуларна форма. Напоследък обаче бе изказана основателна хипотеза, че не е логично изразът „От Бога поставен“ да се свързва пряко с християнско влияние, а по-скоро представлява известна трансформация на старата езическа формула „Поставен от небето“, която се среща сред сродните на прабългарите тюркски племена.

Независимо от всичко не може да се каже, че ханът е имал абсолютна власт. Много често неговите действия са зависели от настроенията на славянската и прабългарската аристокрация, из чиито среди произлизали членовете на ханския съвет. Най-важната фигура в съвета бил първият помощник на хана – т. нар. „кавхан“. Той участвал във всички големи военни и дипломатически начинания на владетеля, а когато било нужно, го заместващ. Особено известен през IX в. бил кавхан Исбул, който се ползвал с пълното доверие на хан Маламир и хан Пресиан. Значителното място на кавхана в цялостния политически живот на страната се запазва и след покръстването. Сред първите помощници на княз Борис е бил кавхан Петър, който взел най-активно участие в дипломатическите преговори между България и Рим през периода 866–870 г. Към най-приближените хора на хана се числял и ичергубоилът. Той бил управител на вътрешните области на държавата и същевременно един от предводителите на българската войска. Изказани са и предположения, че ичергубоилът изпълнявал и своеобразна роля на външен министър и ръководител на дипломацията. Както кавханът, така и ичергубоилът спадали към т. нар. „шестима велики боляри“, които съставлявали владетелския съвет. Важни функции в езическа България изпълнявал и т. нар. „коловър“, който спадал към жреческото съсловие и по всичко изглежда, организирал религиозните ритуали.

В историческите извори представителите на родовата аристокрация, които изпълнявали определени функции в управлението на страната, се обозначават с прабългарската дума „боилади“ (на славянски – „боили“ или „боляри“). Те се делели на две групи – „вътрешни“ и „външни“. Към първата група принадлежали най-приближените на хана, които в каменните надписи са обозначени и с термина „хранени хора“. Във втората група влизали по-нисшите сановници, представители на провинциалното военно и гражданско управление.

От казаното дотук се вижда, че повечето от названията на висшите длъжности и титли в управлението на страната през VII–X в.

са били от прабългарски произход. Това се дължи безспорно на факта, че след създаването на българската държава прабългарите заели господстващо положение в управлението на страната, наложили се институции, свързани преди всичко с техните традиции. Прабългарското влияние било толкова устойчиво, че и след покръстването почти всички от действащите административни и военни длъжности запазили езическите си названия. Съществено се изменил само владетелският титул. След покръстването княз Борис приел славянската титла „княз". Тя има стар индоевропейски корен и води началото си от думата „куненг", което ще рече старейшина, племенен предводител. Въвеждането на християнството имало съществено значение за по-нататъшното укрепване на авторитета на владетеля. Новата вяра обосновала идеята, че той е поставен от бога на Земята и има неограничена власт. Това намалило в значителна степен правото на българските боляри да се месят в управлението на страната и да влияят върху избора на владетеля. Макар че князът престанал да бъде върховен ръководител на религиозните дела и предал тази функция в ръцете на автокефалната българска архиепископия, той си запазил правото да посочва и да одобрява главата на църквата. Под влияние на византийския държавнополитически и религиозен модел, в България светската власт в лицето на владетеля утвърдила своето доминиращо положение над църквата. Порасналото самочувствие на българския владетел намерило израз в стремежите на цар Симеон да се изравни по достойнство и значение с византийския император. След като Византия му отказала царска корона, княз Симеон започнал самоволно да се титулува „цар на българи и ромеи". Титлата „цар", която си присвоил Симеон, произхожда от латинската дума „caesar" – с нея са били обозначавани римските императори. В гръцкия език тя преминава под формата „кесар" – титла, която до началото на IX в. е носел престолонаследникът във Византия. В славянските езици въпросната титла става „цар" и се е смятала за равностойна на латинската „imperator" и византийската „василевс". Царското достойнство на българския владетел, което формално го изравнявало с византийския василевс, за първи път било признато от Византийската империя на наследника на цар Симеон – Петър, при сключване на мирния договор през 927 г. И след тази година византийският император продължавал да гледа на българския владетел като на свой „духовен син". Това означава, че във Византия отреж-

дали на царската титла по-нисък ранг от тази на василевса. Нещо повече, в уговорената царска титла на българския владетел липсвали думите „От Бога поставен“, което показва, че византийците не признавали божествения ѝ произход. Съгласно договора от 927 г. цар Петър се отказал от претенциите да се титулува „цар на ромеите“, което баща му Симеон охотно правел, за да изрази домогванията си към престола на византийския василевс.

АДМИНИСТРАТИВНА УРЕДБА И ИНСТИТУЦИИ ПРЕЗ XII–XIV В.

Създадената военноадминистративна уредба на българската държава била унищожена в резултат на византийското завоевание през 1018 г. Страната била разделена по византийски образец на три големи области (т. нар. „теми“) с центрове Дръстър (дн. Силистра), Скопие и Сирмиум. Във всички по-големи градове и селища били настанени военни гарнизони и административни чиновници. Близо двувековното византийско владичество оказва силно влияние върху формирането на административната уредба и на институциите на Втората българска държава. Неслучайно повечето названия на държавните чиновници и висши сановници са от византийски произход. Тази промяна изглежда на пръв поглед необичайна, като се има предвид, че възстановителите на българската държава Асен и Петър, а по-късно и цар Калоян нееднократно на думи и дела подчертавали, че са приемници на държавнополитическите начала на Първото българско царство. Въпреки това обаче сме свидетели, че съществуващата терминология от прабългарски произход, която независимо от покръстването и славянизацията на българската държава се съхранила чак до 1018 г., не била възстановена през XIII–XIV в. Независимо от това в институциите и устройството на възобновената българска държава несъмнено са налице редица сходства, които я доближават до Първото българско царство. На първо място тя продължила да функционира като една централизирана монархия начело с върховен владетел (цар). Теократичната представа за характера на властта му, „дадена от Бога“, намерила израз в идеята, че държавата е негова собственост, т. е. „патримониум“. По силата на това

схващане той имал право да разделя, подарява, заменя или завещава земи по свое усмотрение. Всъщност държавата е била на разположение на владетеля като всеки частен имот. Царят имал правото да дарява представителите на светската и духовната аристокрация с обширни земи и зависимо население. На основата на това разбиране за отношенията между държавата и владетеля се формира гледището, че между държавно съкровище и царска хазна не съществува разлика. Това обуславяло и мястото на владетеля в международните отношения, в чиято основа твърде често са стояли съдбата на цялата страна и уреждането на различни териториални спорове. Ето защо и по време на Втората българска държава почти няма български цар, който да не е участвал лично в дипломатически преговори или в срещи с други владетели. А в случаи, когато преговорите са били водени от други лица, снабдени с необходимите права, владетелят бил последната инстанция, която трябвало да одобри сключения договор. На този извод ни навеждат събитията около договора между България и Никейската империя през 1255 г. Той бил подписан от тъста на цар Михаил II Асен – руския княз Ростислав Михайлович, при крайно неблагоприятни за България условия. Срещу солиден подкуп той се съгласил във византийски ръце да останат значителни части от Македония и Родопската област. Ето защо, като научил клаузите на договора, българският цар отказал да го признае.

Владетелят имал върховната власт и в църковните дела. Показателни в това отношение са дипломатическите усилия на цар Иван Асен II да възстанови Българската патриаршия. Известно е, че в резултат на съюза между България и Никейската империя през 1235 г. на събор в Лампсак архиепископ Йоаким бил ръкоположен за търновски патриарх. Българският цар не само посочвал и одобрявал главата на Българската църква, но в определени случаи имал право да го отстрани от патриаршеския престол. Така постъпил цар Теодор Светослав, който низложил патриарх Йоаким III и го осъдил на смърт поради подозрения за връзки с татарите. Със съдействието и участието на българския владетел били организирани и църковни събори. През 1211 г. цар Борил свикал в Търново събор срещу богомилите, на който лично участвал в разпита и в произнасянето на присъдите. Дейно се включил в подобен събор, свикан в Търново, и цар Иван Александър.

Израз на неограничените права на българския владетел било названието „самодържец“, което станало част от царския му титул. Византийската традиция оказала значително влияние върху титулатурата и знаците на българския цар. Своя завършен вид титулатурната формула придобила при цар Иван Асен II, който след битката при Клокотница започнал да се зове „цар на българите и гърците“. По всичко изглежда, че вмъкването на етнонима „гърци“ от страна на цар Иван Асен II представлява опит да се възроди в известна степен някогашната идея на цар Симеон за изравняване с византийските императори и за господство „над всички ромеи“. Този стремеж към изравняване проличал и в основните атрибути на царските одежди и в знаците на царското достойнство, които твърде много наподобявали византийските императорски инсигнии. Българският цар носел златна корона, обсипана с бисери, широк лорос от твърд плат, който се кръстосвал на гърдите, червени обувки и пурпурна мантия, скиптър с кръст. Под влияние на Византия била възприета практиката владетелят да се подписва с червено мастило под документите, които издавал. Само той имал право да прикачва към грамотите си и златен печат със своя образ.

През XIII–XIV в. настъпили някои промени в унаследяването на царската власт. Преки наследници били синовете на царя, но не е било задължително първородният син да поема управлението на страната след смъртта на баща си. Ако наследникът бил малолетен, управлението се поемало от регентски съвет, в който влизали царицата, патриархът и някои близки роднини на царската династия. Ако царят нямал деца, властта преминавала в ръцете на най-близките му сродници – братя, племенници и т. н. Имало е и случаи обаче, когато търновските боляри избирали за български владетел лице извън кръга на възможните законни наследници на управляващата династия. Така станало например през 1257 г., когато на българския престол бил поставен влиятелният скопски болярин Константин Тих. Той не принадлежал към Асеновата династия и това наложило да се ожени за Ирина – внучка на Иван Асен II, след което си прикачил и името Асен. Болярският съвет отреждал короната и при липсата на преки наследници след смъртта на владетеля. Така през 1323 г. на престола се възкачил видинският деспот Михаил III Шишман, тъй като цар Георги Тертер II (1321–1322) починал твърде млад и не оставил наследници. Изборът на Михаил Шишман не е бил случаен. Напра-

вените през последните години проучвания показаха, че всъщност династията на Шишмановци, която управлявала България до падането ѝ под турска власт, представлява клон на могъщата Асенова династия. Предполага се, че бащата на Михаил, боляринът Шишман, е бил женен за внучка на Иван Асен II. Това обстоятелство несъмнено е натежало при избора на Михаил за български цар.

Макар и по-рядко, смяната на владетеля ставала и чрез намеса отвън или в резултат на извършен преврат. Известно е, че през 1292 г. цар Георги Тертер бил прогонен от България и властта поел Смилец, който се ползвал с подкрепата на хан Ногай. През 1331 г. в Търново бил организиран преврат срещу сръбското протеже цар Иван Стефан и на престола се възкачил цар Иван Александър (1331–1371). Неговото продължително управление бележи и известни промени в царската институция. Налице е едно несрещано дотогава поделяне на царския титул между наследниците му. Първоначално цар Иван Александър провъзгласил за съвладетел своя най-голям син Михаил, когото оженил за византийската принцеса Мария през 1339 г. Вероятно през 1336 или на следната година с царски титли били удостоени и другите му двама сина от първия брак – Иван Страцимир и Иван Асен IV. Предполага се, че удостояването им с царски титли било придружено и с поверяването в техните ръце на апанажни владения. Подобен род владения съществували и в съседна Византия. Съгласно установената там практика апанажни владения можели да получат само тези императорски синове, които са родени след престолонаследника. Властта им в поверените области обаче не била неограничена. Тя не можела да се предава по наследство, а освен това държателите на апанажи нямали право да секат монети и да издават закони. За съжаление липсват по-конкретни данни дали сходни ограничения били налице в България. Независимо от това въвеждането на подобна форма на владение би трябвало да се оцени като опит на цар Иван Александър за промяна в административното устройство с оглед на това да засили контрола на царското семейство над отделни важни области на страната. Център на апанажното владение на Иван Страцимир станал град Видин, където той започнал да управлява самостоятелно вероятно в началото на 50-те години. Апанажът на Иван Асен IV имал за център град Преслав. В територията му влизали вероятно някои земи от Тракия, а също и отделни черноморски градове. Още докато Иван Алексан-

дър бил жив, неговият син от втория му брак Иван Шишман също бил провъзгласен за съуправител на баща си и след смъртта му поел Търновското царство. Политическото разпокъсване на България, започнало още при цар Иван Александър, показало, че своеобразната „девалвация" на царския титул и свързаната с нея поява на апанажа не изиграли очакваната стабилизираща роля.

Наред с царя един от важните органи на властта през XIII–XIV в. бил болярският съвет. В него взимали участие т. нар. „велики боляри". Поради съсловноаристократичния характер на държавата органите на централното управление винаги се подбирали от средата на болярството. Най-често владетелят лично назначавал висшите дворцови служители. Между тях първо място заемал великият логотет. Той бил пръв министър и сътрудник на царя. Ако се направи аналогия със същата длъжност, която съществувала и във Византия, може да се предположи, че едно от задълженията на великия логотет е било да посреща дипломатически пратеници, а също и да подготвя дипломатически мисии до други страни. Следващата по важност длъжност бил протовестиарият – управител и надзирател на държавното съкровище. Други висши дворцови служители били: протостратор (висш военачалник), епикерний (виночерпец), велик примикюр и др. Прави впечатление, че значителна част от названията на длъжностите в българския царски двор били от византийски произход. Наред с тях, макар и по-рядко, се срещат и старобългарски названия, например т. нар. „велик воевода", който е бил висш военачалник и вероятно е заместял царя в предводителството на армията. С думата „столник" се обозначавало лицето, което се грижело за организирането на пиршествата в двореца. В отделни случаи византийските названия били заместени със старобългарския им еквивалент. Например вместо „епикерний" се употребявала думата „чашник". В Бориловия синодик е споменат някой си Силвестър, който бил чашник на цар Иван Александър.

В българския царски двор съществували и висши титли, които не били свързани със стриктното изпълнение на определени функции, а имали по-скоро престижен характер. След царската титла по реда на тяхната значимост идвали титлите деспот, севастократор, кесар. Обикновено те се раздавали на роднините на царя, които били едри поземлени собственици и притежатели на обширни родови имения. В историческите извори са съхранени имената на редица

деспоти и севастократори от XIII и XIV в., които взимали най-активно участие в управлението на страната, а понякога проявявали и отцепнически стремежи. През XIII в. това били Алексей Слав, севастократор Стрез, деспот Яков Светослав, севастократор Калоян, севастократор Петър и др. През XIV в. важна фигура бил деспот Елтимир. Преди да станат български царе, Михаил III Шишман и Иван Александър са били деспоти съответно на Видинската и на Ловешката област.

По византийски образец през XIII и XIV в. българската държава била разделена на отделни административни области (т. нар. „хори"). При царуването на Иван Асен II, когато тя включвала най-много територии, хорите били девет и обхващали трите области: Мизия, Тракия и Македония. Техните названия се срещат в Дубровнишката грамота на българския владетел, издадена през 1230 г. Това са Белградската, Браничевската, Търновската, Карвунската, Крънската, Боруйската (Старозагорската), Скопската, Деволската и Прилепската. Всяка от хорите имала главен град, от чието име идвало нейното название. Управителят на града носел титлата дук или кефалия. Висши управители на областите в българската държава били т. нар. „севасти". От своя страна хорите се разделяли на катепаникиони, оглавявани от катепани. В царските хрисовули най-често се използва общото название „практори" или „работници на царството" за обозначаване на всички висши и нисши чиновници, участващи в съдопроизводството, събирането на данъци или в други дейности, които целели провеждането на управленските решения на българския владетел. Посочените документи свидетелстват за една постепенна тенденция към развитие и диференциране на службите на местното управление. Непрекъснато растял броят на длъжностните лица, които събирали определен вид данъци или възлагали различни повинности на селското население. Тенденцията към усложняване на административната система в средновековна България не успяла да спомогне за нейното политическо консолидиране. Свидетели сме на един своеобразен парадокс. Въпреки че българският владетел разполагал теоретично с неограничени права и се мъчел да съсредоточи в ръцете си всички нишки на административното управление, той не се оказал в състояние да обуздае проявите на политически сепаратизъм. Така в края на XIV в. пред лицето на османските турци се изправила една политически и духовно разединена българска държава.

БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ДИПЛОМАЦИЯ

ФАКТОРИ ЗА ФОРМИРАНЕ НА СИСТЕМАТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДИПЛОМАЦИЯ

В съзнанието на съвременния човек думите „Средни векове" често извикват представата за една епоха, в която войната е била едва ли не всекидневие на хората, а човешкият живот не се е смятал за особена ценност. Ако разгърнем страниците на средновековната европейска история, ще се убедим, че в подобна представа има немалка доза истина, но и ще видим също колко сложно и многообразно е развитието на политическите взаимоотношения между отделните държави. Безспорно силата е била един от основните аргументи при разрешаване на възникналите противоречия, но с това далеч не се изчерпвали всички възможности да се търси благоприятен и спасителен изход от конфликтите. Не са били малко случаите, когато не оръжието, а умелото и навреме подготвено дипломатическо „сражение" е донасяло много по-големи и трайни резултати, отколкото нескончаемите и затегнати военни сблъсъци. През средновековната епоха дипломацията продължава да бъде важно средство във външната политика. Редица методи и принципи в дипломатическата дейност, създадени и проверени през Античността, намират своето сетнешно развитие и продължение. Появяват се и нови, свързани със специфичните условия, в които се раждат и развиват средновековните държави. Някои от тези условия и особености имат най-общ характер и може да се твърди, че оказват влияние върху цялостното формиране на средновековната европейска дипломация.

Първата от тези особености безспорно е свързана с появата и обществено-политическото развитие на средновековните европейски държави. Добре известно е, че в прехода от Античност към

Средновековие са налице коренни промени в политическата карта на европейския континент, свързани с разпадането на Римската империя. На историческата сцена се появяват нови племена, оформят се нови народности, създават се нови държави. Същевременно в Югоизточна Европа продължава да съществува Византия, която се смята за наследник на Римската империя и се стреми да съхрани и приспособи съобразно с новите условия установените от Античността традиции в политиката, правото, дипломацията, културата и пр. Налице е, с други думи, неравномерно обществено-политическо развитие, което дава своето отражение върху формирането и характера на средновековната дипломация. През разглежданата епоха, от една страна, може да се говори за създаването на междудържавни отношения, а от друга – за отношения между държави и отделни племенни съюзи, княжества, градове-републики и пр. Това създава известно своеобразие в средновековната дипломатическа дейност, като се има предвид, че новопоявилите се на историческата сцена племена и държавни образувания внасят нещо ново и специфично при прилагането на установените от по-рано най-общи правила и принципи в международните отношения.

Наложилите се социално-икономически норми определят и една друга черта на дипломацията през Средновековието, която се забелязва особено ясно в развитието на държавите от Европейския югоизток. През XIII–XIV в. се засилват проявите на политически сепаратизъм – явление, обусловено от закономерностите на общественото развитие. Това довежда до появата на своеобразна „вътрешна“ дипломация в рамките на държавата, осъществявана между отделни независими феодални господари. Въпреки че не са притежавали нито титлата, нито правомощията на своя суверен, от когото са се откъснали, те са можели да водят относително самостоятелна дипломатическа дейност, изразяваща се преди всичко в сключването на разнообразни договори. В желанието си да намерят стабилна политическа опора и подкрепа, в много случаи дипломатическите ходове на полусамостоятелните владетели са влизали в противоречие с основните цели и външнополитическата ориентация на държавата като цяло.

Друга важна особеност в развитието на средновековната дипломация е свързана с голямата роля на църквата. Установените от християнството морално-религиозни житейски норми се прилагали най-широко и задължително в дипломатическата практика на хрис-

тиянските държави – например при сключването на договори и династически бракове, при воденето на преговори и пр. Важна роля за изработването на единни правила в поддържането на дипломатически контакти между отделните държави са играели църковните събори, за чиито решения се смятало, че имат задължителна сила за владетелите в християнския свят. Религията е оказала голямо влияние както върху външните, чисто формални страни на дипломатическата дейност, така и при оформянето на своеобразни идеологически аргументи, средства и методи, прилагани в международните отношения. Обстоятелството, че през Средновековието църквата е притежавала относително голяма самостоятелност и тежест в цялостния живот на обществото, дава основание да говорим и за наличието на самостоятелна църковна дипломатическа дейност. Тя се е водела между отделните църковни организации и е била свързана с решаването на различни канонични въпроси, религиозни спорове и пр. За пример могат да ни служат най-вече отношенията между двата основни центъра на християнския свят през Средновековието – Рим и Константинопол, които търпят сложна еволюция, за да достигнат в крайна сметка до остра конфронтация. В повечето случаи обаче църковната дипломатическа дейност не е имала напълно самостоятелен характер, а е била свързана повече или по-малко с политическите интереси на една или друга държава. Това се отнася особено до православния свят, където по силата на установени традиции светската власт е доминирала над духовната. Владетелите са можели да използват в своя угода църквата при разрешаването на разнообразни външнополитически въпроси. По-голяма самостоятелност в своята дипломация е притежавала Римската църква, чиито представители с особена ревност са поддържали идеята за примата на църковната власт над светската. Римските папи са били в състояние да провеждат самостоятелна дипломатическа дейност, чиято главна цел е било разширяването на влиянието на Римската църква както в страните на християнския свят, така и сред езически племена и народи. В крайна сметка обаче папата е трябвало да разчита на солидна подкрепа от някоя влиятелна политическа сила, тъй като само тогава постигнатите дипломатически успехи са можели да имат реална стойност и значение.

Друг момент, характерен за средновековната дипломация, е голямата роля и значение на владетеля през разглежданата епоха.

Добре известно е, че той е бил върховният ръководител на вътрешната и външната политика, законодател, съдия и главнокомандващ. Тези негови многостранни права са тясно свързани с господстващата през Средновековието самодържавно-религиозна представа, че владетелят е наместник на Бога на земята. Тази идея, въпреки че намира своето по-пълно развитие след християнизацията на Европа, не е била чужда и на някои езически общества, сред които са например прабългарите. Основателна е изказаната напоследък хипотеза, че съществуващата титулна съставка в ханската титулатура „от Бога поставен", не би трябвало да се свързва толкова с византийското влияние, колкото с тюркската формула „поставен от небето", която се среща в редица паметници. С оглед ролята на владетеля в дипломацията е важно да се подчертае също, че теократичната представа за характера на властта му е свързана с идеята, че държавата е негова собственост, т. е. „патримониум". По силата на това схващане той е имал правото да разделя, подарява или завещава земи по свое усмотрение. Всъщност държавата е била на разположение на владетеля като всеки частен имот. На основата на това разбиране за взаимоотношенията между държава и владетел в средновековна България се налага и постановката, че между държавно съкровище и царска хазна не съществува разлика. Всичко това, естествено, обуславя и значителното място на владетеля в международните отношения, в чиято основа твърде често е стояла съдбата на цялата страна, и в уреждането на определени имуществени и териториални спорове. Ето защо напълно обяснима е широко разпространената практика в средновековна България владетелят лично да участва във водените преговори и да се среща с ръководителите на други държави. Ролята на владетеля в дипломацията проличава и от една друга често срещана практика в междудържавните отношения. Става дума за този род пратеничества, с които дадена страна е уведомявала съседите си за настъпилата промяна на престола – било по законен път, било чрез преврат. В едни случаи се потвърждавало, че сключените договори ще бъдат спазвани, а в други – че те стават невалидни. Всичко това било необходимо вероятно поради факта, че валидността на един договор зависела преди всичко от личните гаранции на владетеля. Той фактически е бил последната инстанция, която ратифицирала сключения договор, а смяната на престола обезсилвала дадените до този момент клетви и подписи върху договорните документи. Всичко то-

ва ясно показва колко голяма е била ролята на владетеля в установяването и поддържането на определени отношения между държавите.

Изучаването на особеностите на средновековната дипломация изисква също да се познават добре начинът на мислене и душевността на хората от разглежданата епоха. Има опасност при недостатъчно и повърхностно вникване в същността на Средновековието неправилно и превратно да се тълкува и разбра дипломацията на една или друга държава. Използването на понятия и критерии от съвременния политически речник при изясняване на отделни моменти от средновековната дипломация крие редица опасности. Никога не трябва да се забравя, че ценностната система и моралните принципи, господстващи през Средновековието, имат своя специфика, която съвсем не отговаря и дори в някои случаи противоречи на съвременните представи за света, обществото и човешките взаимоотношения. Средновековният човек, ограничен от редица условности, е влагал в понятията за дълг, истина, справедливост, равноправие, полза, разум и пр. съвсем различен смисъл, отколкото този, който ние влагаме сега. Това се дължало преди всичко на господстващия през епохата религиозен мироглед и на силата на предаваните от поколение на поколение традиции, обичаи и пр. Едва ли трябва да ни учудва фактът, че през Средновековието не е възможно да се говори за международни отношения, почиващи върху принципа на равноправието. Това влизало в противоречие с утвърдената представа за съществуващия йерархичен ред на отделните държави, който определял и неравнопоставеността на техните владетели в дипломацията. Особено стриктно към тази теория се придържала Византийската империя, която смятала себе си за единствения законен наследник на Римската империя, а оттам обосновавала и идеята за своето изключително място сред останалите държави. Ето защо не е случаен и фактът, че византийските императори често разглеждали договорите, които сключвали, като проява на своеобразна милост и благоволение към по-нискостоящия партньор, независимо че понякога текстът на подобни договори бил крайно унизителен за империята и бил свързан с териториални отстъпки или с плащането на ежегоден данък.

Накрая трябва да се отбележи, че средновековната дипломация като цяло се развива при липсата на твърдо установено и регламентирано международно право и в условията на невинаги надежд-

ни средства за комуникация. Липсата на бързи и сигурни пътища за получаване на информация много често била причина дипломацията да изостава от хода на политическите събития. Историята познава немалко случаи, когато невъзможността да се установят бързи контакти между партньорите е проваляла и най-добрите намерения. Неслучайно цар Калоян неведнъж отбелязва в писмата си, че дълго време не е успявал да установи контакт с Рим поради дългия и несигурен път, който трябвало да изминат пратениците му. Известно е също, че през 1203 г. българско пратеничество, ръководено от архиепископ Василий, което носело писмо до папа Инокентий III, било задържано от гърците при град Драч. По същия начин унгарският крал създавал трудности за папските легати, минаващи през земите му, тъй като бил отявлен противник на идеята Калоян да получи кралска корона от Рим. Посоченият пример ни убеждава, че при анализа на дипломатическите ходове през Средновековието винаги трябва да се отчита факторът „време". Онова, което модерната дипломация е в състояние да стори за броени дни, през Средновековието понякога се е проточвало с месеци, даже с години. Това в последна сметка е можело да доведе и до обезсмисляне на редица дипломатически акции или до намаляване на очаквания ефект от тях.

От всичко казано дотук се вижда, че системата на средновековната европейска дипломация се формира под въздействието на различни фактори, които ѝ придават специфичен облик. Един от основните елементи на тази система представляват безспорно близките и по-далечни цели на държавата в нейната външна политика, чието осъществяване изисква упражняването на дипломатическа дейност. На второ място в системата на средновековната дипломация се включват средствата и методите, с помощта на които се упражнява дипломатическата дейност. Това са преди всичко разнообразните международни споразумения – примирия, мирни договори, военни съюзи, търговски съглашения, династически бракове. Тяхното осъществяване е ставало чрез преговори, пратеничества, писмена кореспонденция и срещи между самите владетели – т. е. средства, които изключват употребата на военна сила. Към системата на дипломацията през разглежданата епоха се отнасят идеологическите аргументи и теоретичните принципи, на които е основана дипломатическата дейност. Взети в своята съвкупност, методите, формите, принципите и идеологическите аргументи съставляват изкуст-

вото на дипломацията. Колкото по-добре е било овладяно това изкуство, толкова по-значими са били и постигнатите резултати във външната политика. Не на последно място в системата на средновековната дипломация се включват и съответните институции в държавата. Тези институции е трябвало да подготвят и специални кадри, от чийто състав са се набирали участниците в различни пратеничества, дипломатически мисии и др.

Посочването на най-общи фактори и принципи, от които зависи развитието на средновековната европейска дипломация, разбира се, не означава, че те са еднакво валидни и действат по един и същи начин във всички държави. Необходим е преди всичко конкретноисторически подход при изучаване на дипломацията на отделните страни, за да се види кое е особеното и неповторимото в нея. В това отношение интерес представлява развитието на дипломатическите отношения между държавите на Балканския полуостров. Преди всичко следва да се изтъкне, че балканските земи са своеобразно кръстовище между Азия и Европа, през което преминавали многобройни племена и народи. Това безспорно изисквало непрекъснато упражняване и усъвършенстване на дипломатическата дейност като съществена част от цялостната външна политика. Трябва да се отбележи също, че България е възникнала и се е утвърдила в непосредствена близост до Византийската империя или, по-точно казано, върху нейни бивши територии. Както е известно, Византия е възприела, доразвила и усъвършенствала в условията на феодалния строй и господстващата християнска религия методите и средствата на античното дипломатическо изкуство. Поради това неслучайно се е смятало, че Византия притежава най-усъвършенстваната система на дипломацията през Средновековието, позволяваща ѝ да излиза победител в тежки и напрегнати външнополитически ситуации. Част от методите и принципите на византийското дипломатическо изкуство били естествено възприети и от българите. Става дума преди всичко за творческо възприемане, а не за сляпо придържане към византийските традиционни дипломатически правила, които невинаги отговаряли на бързо изменящата се политическа обстановка. Във формирането на средновековната дипломация значително място заемали и традициите, донесени от славяните и прабългарите на Балканския полуостров. Това може да се проследи особено ясно в развитието на българската дипломация,

ЕТАПИ В РАЗВИТИЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДИПЛОМАЦИЯ

Езически период

Първият етап може да бъде наречен условно „езически". Той започва от създаването на българската държава и достига до средата на IX в., т.е. до времето, когато в България била възприета християнската религия. Изграждането на системата на българската дипломация през разглеждания период ставало под непосредственото влияние на опита и традициите на славяни и прабългари. Както е известно, още преди създаването на държавата двата етноса били включени активно в политическите взаимоотношения на европейския континент и водели оживена дипломатическа дейност. Един от техните най-постоянни външнополитически партньори била Византийската империя, която използвала всевъзможни средства – военни и дипломатически, за да запази своите територии и да привлече по някакъв начин варварския свят в орбитата на своята политика. Дългогодишните контакти между прабългари и славяни, от една страна, и Византия, от друга, още в преддържавния период от своето развитие помагат на двата етноса да възприемат и прилагат някои от методите на византийската дипломация. В едно съчинение за военното изкуство от VI в. – т. нар. „Стратегикон" на Псевдомаврикий, се съдържат конкретни съвети към византийските пълководци как да провеждат дипломатическа дейност спрямо славяни и прабългари. Подчертани са някои особености в обществения живот на двата етноса, в техните нрави и обичаи, които според византийския автор биха могли да се използват при воденето на преговори, сключването на съюзи и пр. През разглеждания период обаче дипломацията е била все още второстепенно средство за уреждане на отношенията между Византия и варварския свят. В редица случаи империята не е била в състояние да намери общ език с новопоявилите се племена и народи, в това число и със славяни и прабългари. Причина за това са, разбира се, не само различните религии и степента на обществено-икономическото развитие. Противоположните цели във външната политика на византийците, от една страна, и

на славяните и прабългарите, от друга, също изключвали възможността за по-трайни и пространни дипломатически споразумения. Освен това през VI в. сред варварския свят вече съществувало основателно недоверие към ходовете на византийската дипломация. Лъжата и двуличието били често срещани похвати във външната политика на империята, поради което славяни и прабългари се отнасяли с подозрение и недоверие към нейните намерения. През VII в. настъпили съществени изменения в обществено-политическото развитие на славяни и прабългари, което оказало влияние върху тяхната дипломатическа дейност. През първата половина на VII в. славяните се заселили окончателно на Балканския полуостров. Това наложило да бъдат уредени по мирен път отношенията със завареното население и да се намери приемлив начин за съжителство с Византийската империя. В новите условия дипломатическата дейност разширила обсега на разглежданите въпроси. Най-често били водени преговори за спиране на военни конфликти, за сключване на съюзи, за получаване на откуп за пленници, за набиране на наемници, за отстъпване на определени византийски територии и градове на новите заселници срещу задължението да бранят границите на империята.

Въпреки липсата на специални дипломатически институции славяните и прабългарите овладели някои общоприети средства и правила, утвърдени в дипломатическата практика от най-древни времена. Византийските хронисти нееднократно съобщават, че дипломатическите мисии на славяни и прабългари били оглавявани от хора, които имали най-голям авторитет сред съплеменниците си. Смятало се също, че личността на пратеника е неприкосновена, но това правило невинаги се спазвало. Така в средата на VI в. антите убили пратениците на аварите, защото те поставили пред славянския вожд Давритас наглото искане да се подчини безусловно на хагана. По-късно аварите си отмъстили, като убили славянския пратеник Мезамир, ползващ се по думите на византийския хронист Менандър с най-голямо влияние сред антите.

Когато било необходимо, начело на пратеничеството застава самият вожд на племето. Така постъпил например основателят на Велика България хан Кубрат. През 635 г. той лично пристигнал в Константинопол, за да сключи мир с император Ираклий. След подписването на договора Кубрат бил удостоен с титлата „патриций". Това било обичайно действие за византийската дипломация, която

охотно раздавала различни висши титли на варварските владетели, за да ги направи по-благосклонни към империята и да ги спечели за съюзници. Византия не се отказала от тази своя практика спрямо прабългарите и след създаването на българската държава.

Запазените исторически извори свидетелстват, че славяните и прабългарите се отнасяли към чуждите пратеници с особено внимание. В Стратегикона се подчертава, че анти и славини любезно посрещали чужденците и грижливо ги прекарвали от едно място на друго. Любопитно е сведението за съществуващото по това време правило: ако гостът на славяните пострада поради небрежността на този, който го е приел, то този, който го е изпратил, започва война срещу първия, смятайки за свещен дълг да отмъсти за госта. Интересен е приемът, организиран от тюркските племена, към които се числели и прабългарите, на чуждите пратеници. По думите на Менандър те били подлагани на специални магически ритуали: изричане на клетва, биене на тъпан и запалване на тамяново клонче. Тези ритуали имали за цел да изгонят злите сили от чужденците и отразявали широко разпространеното сред редица народи схващане за сакралната неприкосновеност на пратеника.

Липсата на сведения за писмени документи във външнополитическата дейност на славяни и прабългари показва, че дипломацията при тях е била на относително примитивно равнище в сравнение с византийската. Най-често са били сключвани устни договори. Авторът на Стратегикона предупреждава, че славянските вождове „не държали на думата си“ и лесно нарушавали споразуменията. Прокопий Кесарийски на свой ред съобщава, че пратениците на утигурите устно предавали поръченията на своя господар Сандилх. Между другото византийският писател отбелязва, че това племе „няма никаква представа за писмо и са съвсем неграмотни, нито имат някакъв писар, а техните деца растат без никакъв труд да се научат да пишат. Те съвсем по варварски предават по памет всичко, което им поръчват.“ С липсата на писмен документ, фиксиращ условията на договорите между Византия и варварите, можем да си обясним до известна степен и нетрайността на постигнатите споразумения, които били най-често обещания, подкрепени с устни клетви. Естествено, такъв вид споразумения са можели при определени условия по-лесно да бъдат „забравени“ и преиначени поради отсъствието на писмен документ. Трябва да се предположи обаче, че с те-

чение на времето самите варвари осъзнали неудобството от липсата на строго установени дипломатически правила и от наличието само на устни споразумения. Специално при прабългарите си пробила път практиката договорните клаузи да бъдат изсичани върху камък – така както били ознаменувани различни политически събития, строежи и пр. Съвсем естествено е, че поради липсата на писменост били възприети гръцката азбука и език, който по това време бил международен дипломатически език.

Преддържавният период в развитието на прабългари и славяни бил важен етап за тяхното постепенно въвеждане в сложната политическа обстановка на европейския континент, където противоречията между отделните племена, народи и държави не можели да се разрешават само със силата на оръжието.

Придобитият дипломатически опит се оказал особено полезен в условията на създадената вече държава, когато пред прабългари и славяни се поставили за разрешение нови и по-трудни задачи. Двата етноса заживели след 681 г. на постоянна територия с установени граници, които трябвало да отстояват: налице били и постоянни съседи, с които се налагало да се поддържат определени отношения. Това били нови моменти, типични за създаването на държавна организация, които липсвали в преддържавния период. Номадският живот, характерен преди всичко за българите, бил нещо вече отминало, постоянното движение и сравнителната неопределеност на границите не съществували, относително постоянни ставали и външнополитическите партньори. Различни били и целите, които трябвало да се преследват във външната политика. Българската дипломация през VII, VIII до средата на IX в. се развивала при наличието на специфични условия в страната и преследвала конкретни цели, произтичащи от основните политически задачи на българските ханове. Освен господството на езическата религия, което дало отражение на контактите на България с другите страни през разглеждания период, както е известно, било налице постепенно изграждане и усъвършенстване на държавната организация, преминала от съюзни начала към един строг централизъм. Тази централизация вървяла успоредно с външнополитическите успехи на българските ханове и също се отразявала на развитието на българската дипломация. През IX в. било премахнато местното самоуправление на славянските вождове и в ръцете на хана се съсредоточила още

по-голяма власт. Така той се превърнал в пълния смисъл на думата във върховен ръководител на външната политика на държавата, на нейната дипломация. В повечето случаи ханът бил централната действаща фигура в дипломатическата дейност, той сключвал договори, водел преговори и пр.

Главната цел на българската външна политика, която хановете с по-голям или по-малък успех преследвали както с мирните средства на дипломацията, така и с военна сила, била постепенното териториално укрепване и разширяване на България. В общи линии тази цел била постигната до средата на IX в., когато повечето от славяните в Мизия, Тракия и Македония се приобщили към българската държава.

Постоянните проблеми, които българската дипломация въпреки всички трудности е трябвало да решава, били свързани преди всичко с отстояване границите на държавата и регулиране на отношенията с Византия посредством изгодни договори. Важен в това отношение бил договорът, сключен при основаването на българската държава между хан Аспарух и Византия. Неговите клаузи определяли границите между двете държави, а империята се задължавала да плаща годишен данък. Както изглежда, стремежът на българските ханове, наследници на Аспарух, е бил преди всичко да превърнат договора от 681 г. в една традиционна основа, върху която понататък да се развиват българо-византийските отношения. Главните усилия били насочени към това Византия да признае съществуването на новата държава, да се съобразява с нейните политически и икономически интереси, да не нарушава установените граници и да спазва задължението си да плаща ежегодния данък. Така постепенно бил натрупан ценен дипломатически опит, особено важен в последвалите столетия, когато българската държава се превърнала в една от водещите политически сили в Европа. За това спомогнало на първо място възприемането на християнската религия през 864 г.

Християнски период

В много отношения покръстването представлявало повратен момент и начало на нов етап в развитието на българската средновековна дипломация. Настъпили промени, които се дължали не само на християнската религия, но били в тясна връзка с политическата

обстановка на европейския континент в средата на IX в. На историческата сцена отскоро се били появили първите държавни образувания у западните славяни; свой собствен живот заживели и отделните части на разпадналата се през 843 г. Франкска империя. Като особено остър постепенно се очертавал конфликтът между Римската църква и Цариградската патриаршия, зад чиито догматични различия прозирали стремежи за политическо влияние над славянския свят. Християнството безспорно спомогнало България да излезе от нежеланата изолация, в която все още се намирала поради факта, че била езическа държава. Верските различия били сериозно препятствие при воденето на нормална дипломатическа дейност. В много случаи договорите и споразуменията между християнски и езически държави нямали необходимата задължителна сила и без особени угризения можели да бъдат нарушавани и пренебрегвани.

С включването си в кръга на християнските държави България преодоляла тези пречки и неудобства. Възприемането на новата религия освен това спомогнало за окончателното оформяне на една специфична система от идеологически аргументи, с която българската дипломация трябвало да си служи в отношенията си с християнските държави. Тези аргументи били тясно свързани с проповядваните от християнството религиозни правила и етични принципи. Новата религия спомогнала по-лесно да се възприемат и прилагат редица принципи и методи на византийската дипломация. Самата империя променила коренно отношението си спрямо българската държава, което било важно условие за воденето на един по-успешен и равностоен дипломатически диалог между тях. Освен това актът на покръстването означавал символично включване в кръга на императорското семейство на станалия вече християнин български владетел и превръщането му в „духовен син“ на василевса. А така империята въвличала изцяло българската дипломация в сферата на своите политически интереси. На практика обаче българската дипломация успяла да запази своята независимост и да разреши сполучливо проблемите, които възникнали пред държавата след приемането на новата вяра. В подкрепа на това твърдение може да се посочи преди всичко дипломатическата дейност на княз Борис – владетелят, въвел християнството в България. Сравнително неуспешните изяви на бойното поле Борис успял да компенсира с блестяща дипломатическа дейност, в основата на която стоял стремежът да се използват

максимално противоречията между Цариград и Рим. Първоначално Борис не получил исканите уверения от Византия, че България може да има независима църква. Ето защо от 866 г. нататък българският княз се обръщал за помощ към римския папа с молбата да получи от него желаната църковна независимост. В започналата сложна дипломатическа дейност Борис залагал на непримиримите противоречия и борбата за надмощие, които съществували по това време между двата основни центъра на християнството – Цариград и Рим.

Разбира се, когато говорим за дилемата Рим или Константинопол, стояща пред княз Борис, не става дума за избор на някакъв вариант на християнството, тъй като през IX в., макар и да са съществували известни различия в догматиката между двата центъра на християнския свят, все още можем да говорим за единна християнска църква. Едва ли княз Борис се е вълнувал толкова от факта, дали ще приеме догмата за произхода на Светия дух само от Бога, както са проповядвали византийците, или за неговия произход от Сина (т.нар. filioque) според Римската църква. Още по-малко според нас е имало значение за довчерашния езичник, как ще се причестява – с неквасен или с квасен хляб. Изборът на българския владетел след напрегнатия дипломатически двубой, продължил четири години, издава един трезв прагматизъм, който цели да осигури на България най-благоприятни условия за политическо и културно развитие. Приемайки върховенството на Константинополската църква, княз Борис очевидно добре е отчитал факта, че на своята южна граница българската държава има една империя, която, макар и преживяла редица катаклизми, е оживяла и вече играела решаваща роля в политическите съдбини на Европейския югоизток. От всяка гледна точка би могло да се прецени като неразумен ход към политическата конфронтация (която винаги е била налице между България и Византия) да се прибави и религиозна, ако българите признаят върховенството на Римската църква. Много важно обективно обстоятелство, което също предопределило направения от княз Борис дипломатически избор, било наличието на значителни славянски маси в българската държава (особено в Македония), които няколко века живеели под политическата власт на Византия, приели били вече християнството и били свързани с византийската култура. Има всички основания да се предположи, че княз Борис е намерил опора именно сред това славянско население, когато е трябвало да се

справи с бунта на 52-мата боляри срещу акта на покръстването. Според нас важна роля за направения от княз Борис избор играе и държавнополитическият модел на съседна Византия, по-точно наложилият се примат на светската власт над духовната, който давал изключително широки права на императора да се меси в духовните дела. Логично е подобен модел да е отговарял в много по-голяма степен на стремежите на един светски владетел, още повече на княз Борис, който още преди покръстването успял да съсредоточи в ръцете си висшата политическа и религиозна власт. Както е известно, при прабългарите наред с всичко друго ханът е бил и върховен жрец. Християнизацията естествено наложила разделение на двете власти, но все пак за българския хан това е можело да стане по-безболезнено, ако се приемел византийският модел. Този модел запазвал между другото и изключителните права, които имал владетелят и в провеждането на дипломатическата дейност.

Прави впечатление, че княз Борис добре съзнавал промените, които трябвало да настъпят в областта на дипломацията след приемането на християнството, и проявявал желание да се съобрази с тях. Доказателство за това са някои въпроси, отправени към римския папа Николай, които са от сферата на дипломацията. Ето например какво гласи отговор 80 на римския папа: „Вие запитвате по какъв начин трябва да сключите и запазите взаимен мир, кой иска да бъде в мир с вас?“ А в отговор 81 се казва: „Вие запитахте – ако сключите договор с народ, който е християнски, като се даде от двете страни клетва, и след това ония поискат да скъсат договора и се вдигнат против вас, дали смело да се отправите против тях, или трябва да извършите нещо друго?“ В отговор 83 се казва: „Какъв обаче договор християнинът трябва да сключи с езичника...“ От цитираните примери се вижда, че Борис фактически е поставил пред папата няколко важни казуса от международното право и е поискал отговор как те следва да бъдат разрешени от гледна точка на християнската вяра.

ПРИНЦИПИ НА БЪЛГАРСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ

По-нататъшното развитие на дипломатическата система на средновековна България е свързано с по-ясното разграничаване на

няколко основни принципа във външнополитическата дейност на българските владетели. Тяхното прилагане може да се проследи през цялото Средновековие. Това са принципни начала, чиято цел била да осигурят преди всичко надеждни съюзници на българската държава, признание на суверенитета на нейните владетели, както и едно благоприятно съотношение – по-точно казано, баланс на политическите сили в Европейския югоизток. Например специфичен принцип, върху който почивали нееднократно действията на българската дипломация, било използването на противоречията между главните политически и религиозни фактори в Европа – Рим и Константинопол, през един дълъг период от време. Както вече бе отбелязано, основоположник на този принцип бил княз Борис. Пръв негов последовател станал синът му княз Симеон. За осъществяване на своята заветна мечта – да стане равен на византийския василевс и да влезе като победител в Константинопол, той също разчитал на съществуващото съперничество между Източната и Западната църква. Въпреки че се величаел като цар, както е известно, византийците не признавали тази титла. Ето защо в края на своето управление цар Симеон повел преговори с папския престол и пожелал да бъде коронясан от Рим. Това негово поведение било продиктувано не само от желанието да получи царска корона, но било и възможност да спечели нови политически съюзници в Западна Европа. Поради липсата на достатъчно свидетелства не може да се каже със сигурност дали цар Симеон е получил желаната корона. Ако се съди от писмата на цар Калоян до папа Инокентий III, може да се предположи, че ако не цар Симеон поради внезапната му смърт, то неговият син цар Петър може би е получил благословията на римския папа. Дипломатическата игра, започната от Симеон, вероятно е една от причините византийците да се отнесат благосклонно към исканията на неговия син Петър да му бъде признато царското достойнство. Както е известно, това станало след сключването на българо-византийския договор от 927 г.

От противоречията между Изтока и Запада се опитали покъсно да се възползват и възстановителите на българската държава Асен и Петър. Както сочи западният хронист Ансберт през 1189 г., когато рицарите на Третия кръстоносен поход минали през българските земи, двамата братя предложили на кръстоносния предводител Фридрих Барбароса военна помощ срещу обещание да получат

признание на своя суверенитет и царска корона. Сключеното споразумение между Византия и кръстоносците обаче осуетило намеренията на Асен и Петър. Онова, което те не успели да постигнат, сторил техният най-малък брат Калоян. Той отново заложил в своята дипломация на противоречията между Рим и Константинопол. В сложната международна обстановка в края на XII и началото на XIII в. цар Калоян проявил верен дипломатически усет и правилно преценил възможностите на главните политически сили в Европа. У него едва ли е съществувало колебание, че в момента може да получи единствено от Рим авторитетно признание за своя суверенитет. Папският престол се намирал на върха на своето могъщество, а от Западна Европа се надигала нова кръстоносна вълна. Въпреки направения избор обаче българският владетел залагал на съществуващите противоречия между Рим и Византия с цел да направи папата по-отстъпчив и активен в своите дипломатически контакти с България. В едно от писмата си до римския първосвещеник цар Калоян нарочно дал да се разбере, че е получил съблазнителни предложения от самите византийци да бъде коронясан. Тези намеци очевидно не са били без значение за римския папа, който в крайна сметка склонил да предостави кралската корона на Калоян.

Конкретният анализ на българската средновековна дипломация показва, че въпросите на войната и мира са стояли в основата на нейните прояви. Ето защо не е случаен фактът, че твърде често дипломацията се е придържала към принципа за всяка конкретна външнополитическа акция да бъдат осигурени надеждни съюзници. В прилагането на този принцип били следвани най-различни пътища. Твърде често например били привличани съюзници, чиито жизнени интереси предполагали естествено сближение с българската държава. Обикновено такъв подход е давал резултати, ако потенциалните съюзници са били изправени пред обща заплаха за тяхната независимост. Тогава не се изисквали особени дипломатически усилия да се убедят двете страни, че спасението им зависи от наложително единодействие. В други случаи съюзниците били привличани на базата на общи интереси, насочени към спечелването на земи, търговски предимства или други изгоди. Независимо от времето, когато са били осъществявани тези съюзи, и конкретния повод основното в тях било взаимното зачитане на интересите на двете страни и добре осъзнатата обща полза. Ето защо не е случайно, че

неведнъж България и Византия пренебрегвали традиционната враждебност, която царяла между тях, и ставали съюзници, ако общата полза изисквала това.

Своеобразен начин за осигуряването на съюзници било привличането на наемници. Почти всички български владетели са разчитали на наемници за осъществяване на външнополитическите си цели. В средновековната ни история са малко решителните сражения, спечелени без помощта на наемници. При това прави впечатление, че тяхното използване далеч не се е дължало на слабост на държавата. Най-могъщите български владетели са полагали дипломатически усилия да привлекат наемници. Хан Крум използвал помощта на аварите, цар Симеон – на печенезите, цар Калоян и цар Иван Асен II – на куманите, цар Светослав Тертер – на аланите, цар Михаил III Шишман и цар Иван Александър – на татарите.

ДОГОВОРИТЕ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Въпросите на войната и мира, които стояли в центъра на българската средновековна дипломация, имали като резултат сключването на разнообразни договори. Сред тях особено място заемали военните. По същество те представлявали съюзи на базата на общи политически интереси между българската държава и някой чужд владетел, което предполагало и наличието на общ противник. Характерът и целите на военните договори били в тясна връзка с конкретните нужди и стратегическите цели на държавата за даден период. В едни случаи това са военни договори за запазване на независимостта от чужди посегателства, в други – за териториално укрепване и получаване на определени материални изгоди. Съдържанието на тези договори зависело от обстановката, при която били сключвани, и от намеренията на договарящите се страни. Те не били споразумения изобщо, насочени срещу предполагаеми противници, с неопределен срок на валидност. Самата обстановка в средновековна Европа и на Балканския полуостров била толкова променлива и изпълнена с неочаквани обрати, че съюзниците понякога се превръщали в нейни врагове и обратно. Ето защо в дипломати-

ческата дейност на балканските владетели от Средновековието не се наблюдава стремеж към по-дълготрайно обвързване с даден народ или държава, за да се превърнат те в постоянни военни съюзници. Това е било трудно осъществима задача. Примери за военни договори между балкански страни могат да се дадат от различни периоди на Средновековието. Особено важен е договорът на хан Тервел от 718 г. с Византия, насочен срещу арабите, обсадили по това време Цариград. В резултат на този договор българите нападнали и унищожили край стените на града една огромна арабска армия (около 20 000 души) и спасили от гибел Византия.

Стабилни отношения на военно сътрудничество съществували между кумани и българи в края на XII и началото на XIII в., когато България се освободила от византийското владичество. За продължителен период от време общи интереси, насочени срещу *Латинската империя, предопределили* и военното сближение между България и Никейската империя. Първите сведения за него са от 1207 г., когато никейският владетел изпратил до цар Калоян пратеници с предложение за съвместни военни действия срещу Константинопол, като предлагал да се възползват от обстоятелството, че в момента в града нямало достатъчно войска. Вероятно е бил сключен военен договор, съгласно който българският цар навлязъл в Тракия и обсадил Одрин, а един куманski отряд достигнал до Константинопол. Съюзни военни действия срещу Латинската империя предвиждали българи и никейци и по времето на цар Борил. За това може да се съди от едно писмо на император Хенрих до папа Инокентий III. Особено активно е военното сближение между България и Никея по времето на цар Иван Асен II (1218–1241). В края на 1234 г. бил сключен военен съюз между двете държави, който на първо място предвиждал общи настъпления срещу Латинската империя. Важна последица за българската държава и успех за нейната дипломация в резултат на съюза било възстановяването на Търновската патриаршия. Това станало на специален събор в Лампсак през следващата 1235 г.

За съжаление обаче в развитието на българската дипломация могат да се отбележат и моменти на недостатъчна проява на далновидност и настойчивост в осъществяването на военни съюзи, които биха осигурили независимото съществуване на българската държава. Ярък пример в това отношение е политиката на българския цар

Иван Александър и на останалите балкански владетели през втората половина на XIV в., когато на Балканския полуостров се появил турският нашественик. Една толкова естествена на пръв поглед задача и нужда – организирането на обща съпротива срещу турците, дълго време не влизала в политическите сметки на балканските владетели. Едва през 1351 г., както свидетелстват историческите извори, били направени първите плахи опити за военен съюз срещу турците. В Търново пристигнали пратеници на византийския император Йоан Кантакузин. Той предложил на Иван Александър да участва с финансови средства в съоръжаването на един флот, който трябвало да спира набезите на турците на Балканския полуостров. Първоначално цар Иван Александър се съгласил с направеното предложение, но по-късно по внушение на сръбския крал Стефан Душан се отказал от проектирания военен съюз. В следващите години, когато турците стъпили трайно на полуострова, желанието да се търсят самостоятелни решения за уреждането на отношенията с тях надделяло над първите плахи опити за съпротива. Пропуснат бил моментът да се изработи една обща стратегическа линия на борба срещу нашественика; вместо това се разчитало на евентуалния успешен изход на едно или друго сражение. След битката при Черномен през 1371 г., когато балканските държави изпаднали във васална зависимост, те загубили възможността да водят самостоятелна външна политика и дипломация. Всички опити за военни съюзи, преговори за общи акции и пр. трябвало да се извършват в най-дълбока тайна. Що се отнася до самите завоеватели, то несъмнено българската дипломация не можела да разчита на особени успехи. Тя се сблъскала със съвсем непривичната дипломация на турците, която очевидно си служела със съвсем различни методи и средства. При това в много случаи турците пристъпвали към преговори единствено от позицията на силата. По този повод бихме добавили също, че в епоха, когато не съществуват международноправни норми и сигурни гаранции за спазване на договорите между отделните държави, е наивно да мислим, че и най-блестящите прояви на дипломатическото поле от страна на българските владетели биха могли изцяло да компенсират претърпяното поражение на бойното поле, или да прикрият военната слабост на държавата. Ето защо, ако се вникне не само в събитията на съдбоносния XIV в., но и в други периоди от нашата история, които са по-щастливи за бъл-

гарската дипломация, ще видим, че с малки изключения зад изгодните за България споразумения и договори стоят винаги една доказана военна стабилност и превъзходство над партньора. Същевременно не би трябвало да сме и толкова критични към отделни постъпки на някои български владетели, станали непопулярни в нашата история главно поради дипломатическите си поражения. Очевидно е, че зад тези поражения не се крие единствено проява на дипломатическо неумение или слаба воля, а често и обективна невъзможност да се стори нещо по-добро поради моментното военно и финансово състояние на българската държава.

При по-нататъшното проследяване на дипломацията на средновековна България ще видим, че броят на мирните договори също не е бил малък. Запазени са някои автентични паметници, които биха дали представа за начините на сключване на подобни договори и за характера на техните клаузи. В това отношение особено интересен е 30-годишният договор между България и Византия, сключен при хан Омуртаг. Част от неговите клаузи са запазени върху каменен надпис, намерен край с. Сюлейманкьой. От разчетения текст става ясно, че една от основните договорености се отнася до границата между България и Византия. Може да се каже, че подобна клауза е била характерна изобщо за всички мирни договори. Естествено е било след години на вражда и военни действия, когато едни земи преминавали ту в едни, ту в други ръце, сключеният мирен договор да определя, на първо място, относително стабилна и постоянна граница. Друг е вече въпросът, в чия изгода е ставало това. Преобладаваща тенденция в развитието на българо-византийските отношения през IX и началото на X в. е мирните договори между двете държави да узаконяват преди всичко успешните териториални придобивки на българските ханове. В резултат именно на такива договори към средата на IX в. България се издига като една от най-големите в териториално отношение държави в Европа, а при цар Симеон границите ѝ опират на три морета. Това териториално разширение е особено важно за славянския етнос на Балканския полуостров, който, включен в пределите на българската държава, запазва своята стабилност и участва в създаването на българската народност.

Един общ поглед върху онези земи от Балканския полуостров, които най-често са били обект на споразумения за граници между България и нейните съседи, показва, че това са безспорно Юго-

източна Тракия и Македония. През XIII и XIV в. Югоизточна Тракия и особено черноморските крайбрежни градове се превърнали едва ли не в постоянна „ябълка на раздора“ между българи и византийци. Показателни в това отношение били българо-византийските конфликти от времето на Константин Асен, Светослав Тертер, Михаил III Шишман, Иван Александър, които се водели главно за Югоизточна Тракия и Черноморското крайбрежие. В резултат на мирни договори градове като Созопол, Анхиало, Месемврия преминавали ту в български, ту във византийски ръце. Няма съмнение, че проявените настойчивост и стремеж за овладяване на черноморските пристанища били продиктувани преди всичко от икономически интереси. Добре известно е, че изброените градове били своеобразна врата към света, чрез която се осъществявали интензивни търговски контакти със силните италиански градове-републики Венеция и Генуа.

Друга област, в която се преплитали интересите на балканските страни и в която границите често променяли своите очертания, била Македония. Както е известно, по-голямата част от нея била включена в границите на България по времето на хан Пресиан. На нейна територия, както в Мизия и Тракия, се извършил процесът на създаване на българската народност през IX и X в.

След възстановяването на българската държава и обединението на всички земи, населени с българи, под егидата на цар Иван Асен II, през втората половина на XIII в. Македония също се превърнала в зона, където се сблъсквали интересите на българи и византийци. В началото на XIV в. важна роля в този район започнала да играе Сърбия. Последният опит да бъде съхранена по-голямата част от Македония в пределите на българската държава бил предприет от цар Михаил III Шишман. Злощастната битка при Велбъжд обаче и неговата смърт дали през следващите десетилетия предимство на Сърбия. Тук, естествено, трябва да се отбележи, че динамиката в промяната на границите между България и нейните съседи през XIII и XIV в., намерила отражение в мирните договори, не е била свързана с някакви коренни демографски изменения в споменатите земи. В преобладаващата си част населението от Югоизточна Тракия и от Македония си оставало българско, независимо че неговият политически господар се сменял често. Това може да се каже и за Родопската област, която също била обект на дипломатически преговори между българи и византийци. През 1344 г. можем

да отбележим и най-големия дипломатически успех на цар Иван Александър, който върнал в пределите на България девет важни града в Родопската област, между които и Пловдив, намиращ се десетилетия наред във византийски ръце.

Друга характерна клауза за мирните договори на средновековна България се отнасяла до съдбата на поданиците, които оставали извън пределите на съответната държава. Трябва поначало да се отбележи, че една от важните цели на всеки владетел била да не позволява неговите поданици да напускат страната и да търсят убежище в чужбина. Става дума за бегълци, зле настроени към властта, които биха могли да подготвят заговор и да влязат в съглашателство със страната, където са избягали. Това важи най-вече за хора, свързани по един или друг начин с управляващата династия, с претенции върху владетелския престол. Византия например с охота е приемала подобни политически бегълци и ги е използвала в своята политика срещу балканските си съседи. Известно е, че по времето на голямото селско въстание в България през 1277 г., когато неговият водач успял да стане цар, византийският император Михаил III Палеолог изпратил срещу Търново един потомък на легитимната Асенова династия с цел да заеме българския престол.

През XIV в. Иван Александър води дълги преговори за предаване на един от синовете на бившия български цар Михаил Шишман, който намерил убежище в Цариград. В действията на българския владетел се наблюдава изключителна настойчивост, тъй като той с основание подозирал, че Византия може да използва беглеца за всяване на смутове и раздори в българската държава.

Бягствата от държавата не са били благоприятно явление и от икономическа гледна точка, когато са били масови. В този случай държавата се лишавала от работна ръка, данъкоплатци и войници, които защитавали нейните граници.

Ръководени от мисълта да не допуснат такива бягства, българските владетели например се стремели да организират здрава гранична охрана. За наличието на такава охрана е запазено едно ценно известие в отговорите на папа Николай до княз Борис: „Вие заявявате, че по обичая на отечеството ви всякога пазачи бдят на границите между вашето отечество и това на другите. И ако роб или свободен избяга по някакъв начин през тази същата стража, то незабавно вместо него се избиват пазачите."

При отрицателно отношение на българските владетели към напускането на страната става ясно защо въпросът за бегълците е бил един от централните в сключваните мирни договори. Интересно известие за такава клауза намираме в договора на хан Тервел с Византия от 716 г. В текста между другото четем: „Освен това бегълците от едната или другата страна да бъдат връщани взаимно, дори ако се случи да заговорничат срещу властта.“ По всичко изглежда, че тази клауза била издействана до голяма степен под натиска на Византия, тъй като още бил жив споменът за начина, по който през 705 г. прогоненият от престола Юстиниан II си възвърнал короната с помощта на хан Тервел. Няма данни дали тази договореност се е превърнала в традиционна за българо-византийските отношения. Ако се съди по събитията през втората половина на VIII в., се вижда, че по време на политическата криза някои от българските ханове (Сабин, а по-късно и хан Телериг) без особени опасения потърсили политическо убежище във Византия. През 813 г. хан Крум предложил да се възстанови договорът от 716 г. с всички негови клаузи, което ще рече, че той искал отново да бъде възстановена практиката да се предават политическите бегълци. Загриженост за поданиците, които напускали страната, прозира и в една от клаузите на 30-годишния мирен договор на хан Омуртаг. Тя предвиждала онова славянско население, което е напуснало своите селища по Черноморското крайбрежие, да бъде върнато обратно и поставено под властта на хана.

В тясна връзка с подобни договорености в сключваните мирни договори често била прибавяна и специална клауза за размяна на пленници. Взимането на пленници е било обичайна практика във военните действия между българи и византийци до средата на IX в. Мирните договори уреждали освобождаването на тези пленници. Данни за това има в 30-годишния договор на Омуртаг с Византия. След приемането на християнството обаче подобна клауза вече не фигурира в българо-византийските договори, тъй като по силата на общите религиозни вярвания практиката била след прекратяване на военните действия почти всички пленници да бъдат пускани свободно да се завърнат в страната. Така постъпил българският цар Иван Асен II през 1230 г., след като разгромил при Клокотница войските на епирския деспот Теодор Комнин. Византийският писател Георги Акрополит пише: „Иван Асен се отнесъл към плененото множест-

во човеколюбиво, освободил повечето от войниците, а най-вече попростите и обикновените, и ги изпратил по селата и градовете им."

Освобождаването на пленници е станало практика не само поради общата вяра, но и поради общия етнически произход. Това важи и за отношенията между българи и сърби. Известно е, че след битката при Велбъжд през 1330 г., завършила с поражение на българите, сърбите пуснали пленените войници, понеже, както отбелязва друг византийски писател – Никифор Григора, „не било редно да се поробват помежду си, тъй като били едноплеменни".

Анализът на договорите между България и нейните съседи показва, че в редица случаи към тях е била прибавяна и специална клауза, уреждаща династичен брак. В повечето случаи този брак е бил важно условие, без което не е било възможно да се гарантира постигнатият мир, тъй като бракът не бил свързан само с получаване на моментна придобивка, а давал и занапред възможности един или друг владетел да упражнява своето политическо влияние над съседните държави, да възпира или предугажда техните агресивни намерения. От запазените извори се вижда, че най-голям е броят на браковете между представители на сръбската, византийската и българската управляваща династия. Това е съвсем естествено, като се има предвид, че Византия, Сърбия и България са били непосредствените съседи. За династичния брак като своеобразно средство на дипломацията можем да говорим едва след възприемането на християнската религия. Добре известно е, че именно църквата превръща брака в религиозно тайнство и се стреми да го утвърди като една от най-важните институции в средновековното феодално общество, от чиято здравина и ненарушимост зависят до голяма степен устоите на властта. Поради това не е случайно, че в създаденото през Средновековието законодателство (за разлика от римското право) се обръща особено внимание на брачните отношения и се създават нови разпоредби, целящи укрепването на брачната институция.

При сключването на династичен брак по същество настъпвало сродяване между владетелските дворове. Управляващите династии се свързвали помежду си чрез духовни връзки, които съгласно църковните закони се смятали за ненарушими и били достатъчна гаранция при постигането на мирни отношения и спазването на съответните договорености. Това, разбира се, представлява само едната страна при оценката на значението на династичния брак, която мо-

жем да наречем морално-религиозна. Няма съмнение, че господстващият религиозен мироглед е оказал влияние върху поведението на един или друг владетел след сключването на брака. Практиката обаче показва, че тези морално-религиозни правила и ограничения са имали по-голяма сила в частноправните отношения, отколкото в междудържавните, когато политическите интереси на държавата са налагали често пъти разпоредбите на църквата да бъдат пренебрегвани. В това няма нищо необикновено, тъй като в много случаи от сключването и разтрогването на династичния брак зависели до голяма степен политиката на една или друга държава, затвърждаването на някаква придобивка и пр. Типичен пример в това отношение представлява поведението на сръбския крал Милутин (1282–1321), който въпреки изричната забрана на църковния канон се женил четири пъти, ръководен единствено от политически съображения. Последният, четвърти брак на този владетел при това е с 6-годишната внучка на император Андроник II – Симонида, но той му донася богата зестра – част от Северна Македония, владяна дотогава от византийците.

Ролята на династичния брак много добре е резюмирана само с няколко думи от византийския писател Георги Пахимер, който отбелязва: „С мир се постигат много неща, които оръжието не може да постигне, и с договори, особено брачни, които били твърде добре съставени и сигурно се уреждали такива неща, каквито битките и войните наистина не били постигнали."

В българската история ролята на династичния брак се засилва след покръстването. За езическия период почти не съществуват сведения за това, дали българските ханове са поемали задължения за сродяване с чужди династии. Любопитно известие намираме само у хрониста Теофан, който отбелязва, че свалените от престола Юстиниан II наред с другите обещания предложил на Тервел своята дъщеря за жена, ако той му помогне да влезе обратно в Константинопол. Изворите обаче мълчат дали Юстиниан II е изпълнил това свое обещание, след като си върнал императорската корона. Може да се предположи, че причини от религиозно естество са попречили на българския хан да вземе за жена една християнка. Изглежда обаче подобни съображения съвсем не са спирали цар Симеон в усилията му да уреди трайно отношенията си с езическото племе на печенезите. В едно от писмата си константинополският патриарх

Николай Мистик съобщава, че „за българите било постоянна грижа да свържат чрез брак децата си и да установят съюз с печенезите“. Цар Симеон отлично съзнавал ролята на династичния брак и неслучайно едно от условията, които поставил, за да прекрати войната срещу Византия, било неговата дъщеря да се сгоди за малолетния император Константин VII Багренородни. Това на практика щяло да отвори пътя на българския цар към императорския престол, тъй като той се превръщал в настойник на малолетния си зет.

Началото на трайни династични връзки между България и Византия било поставено едва през 927 г., когато цар Петър се оженил за внучката на император Роман Лакапин. От запазените извори се вижда, че това станало без особени проблеми, независимо че византийците продължавали да смятат „на теория“, че не е достойно да се сродяват с варварски народи, та били те и християнски. Не някой друг, а самият Константин Багренородни по-късно коментира този брак в своето съчинение „За управлението на империята“ и отбелязва, че сродяването между българи и византийци станало възможно, само защото Роман Лакапин бил „прост и неук човек“ и не се съобразявал с „предадените от бащите ни наредби“. Затова той бил хулен и осъждан, понеже „извършил нещо недостойно и неприлично за благородната ромейска държава“.

Значението на династичния брак в българската дипломация проличава особено ярко при управлението на цар Иван Асен II. С помощта на династични бракове той успял да уреди по мирен път отношенията си с Унгария, Латинската империя, Епир, Никея и Сърбия. Иван Асен II добре разбирал ролята на подобни бракове, които му давали възможност да упражнява политическото си влияние над съседните държави. Например след годежа на своята дъщеря Елена с малолетния латински император Балдуин II българският цар станал негов настойник. В пълна зависимост от Иван Асен II попаднал и сръбският крал Владислав, след като също се оженил за една от дъщерите му. Самият Иван Асен II със своя брак с унгарската принцеса Ана възпрял за един дълъг период агресивните намерения на унгарците на северозапад и получил като зестра някои земи около Белград и Браничево.

Изобщо присъствието на представители на дадена династия в дворовете на чужди държави е имало своето значение за ходовете и навременната ориентация на дипломацията. В редица случаи имен-

но тези представители са можели да дадат необходимата информация за външнополитическата ориентация на съседната държава, за някакви евентуални неприятелски замисли спрямо друга страна и пр. Историята показва, че между разтрогването на династичните бракове и промяната на политическите отношения между балканските страни съществува тясна зависимост, защото, както се отбелязва, династичният брак по същество представлявал договор, обвързващ политически две държави и регламентиращ определени норми на поведение между тях.

Известно е например, че отношенията между Сърбия и България се влошили, след като през 1324 г. българският цар Михаил Шишман изоставил своята съпруга – сестра на сръбския крал, и се оженил за византийката Теодора – вдовицата на Светослав Тертер. Това не било посрещнато добре в Сърбия, защото по този начин българският цар лишил синовете на сръбкинята от право върху престола и сложил преграда срещу проникването на сръбското влияние в България.

Изтъквайки значението на династичния брак, все пак сме далеч от мисълта да абсолютизираме неговата роля. В българската средновековна история има и случаи, когато владетелите са се женили без видими политически съображения, а по-скоро водени от своите субективни чувства и намерения. Вероятно така е постъпил например Иван Асен II, когато след смъртта на своята съпруга – унгарката Ана, се оженил за дъщерята на епирския деспот Теодор Комнин – Ирина. Византийският историк Георги Акрополит намеква в съчинението си, че Иван Асен II бил привлечен преди всичко от красотата на византийката. Той даже пренебрегнал факта, че негова дъщеря била женена за чичото на Ирина, а съгласно църковния канон това родство било препятствие за проектирания брак. По-надолу Акрополит добавя, че Иван Асен II „премного обичал жена си Ирина, но по-малко, отколкото Антоний Клеопатра".

Без видими политически съображения през XIV в. цар Иван Александър изоставил своята първа съпруга – влахинята Теодора, и се оженил за еврейката Сара. Изглежда, че и това е бил брак, ръководен от чувства, който обаче имал за съжаление доста неприятни последици от политическо естество. Както е известно, съперничеството между Иван Срацимир – синът от първия му брак, и Иван Шишман, роден от еврейката, до голяма степен отслабило съпроти-

вителните сили на българската държава и станало причина за нейното завладяване от турците.

Важно място в българската средновековна дипломация освен сключването на мирни договори или военни съюзи заемало и уреждането на търговските взаимоотношения. Обикновено това ставало по два начина. В резултат на специални преговори е било постигано споразумение, регламентиращо точно правата и задълженията на двете страни във воденето на търговската дейност. Характерна практика е било и издаването на специални дарствени хрисовули на чужди търговци, които им предоставяли широки привилегии за безмитна и свободна търговия по българските земи. Така постъпил цар Иван Асен II през 1230 г., когато издал грамота за търговците на адриатическата република Дубровник. Съгласно нейните постановки те можели безпрепятствено да кръстосват земите на българската държава, опиращи тогава на три морета – Черно, Бяло и Адриатическо.

През средата на XIV в. с договор били уредени търговските взаимоотношения между България и една от най-мощните републики – Венеция. Запазен е също търговският договор на независимия български владетел в Добруджа Иванко с република Генуа. Интересно е да се отбележи, че в този договор се регламентират не само начините за търгуване, но се засягат и други правни въпроси относно съдбата на имуществото, оставено от чуждите търговци, начина на неговото унаследяване, обезщетение в случай на посегателство върху него и пр.

Запазените исторически извори сочат, че понякога балканските страни уреждали търговските си взаимоотношения при сключването на мирни договори, като въвеждали в тях и търговски клаузи. Това е било нещо естествено, тъй като само в условията на мир е било възможно да се развива нормална търговска дейност между държавите. В посочения договор на хан Тервел с Византия от 716 г. се съдържа любопитна търговска клауза, която гласи: „Търгуващите от двете страни да бъдат снабдени с грамоти (и печати), а на тези, които нямат печати, да им се отнема това, което имат, и да се внесе в държавното съкровище."

Важни търговски клаузи съдържа и договорът между Дубровник и българския цар Михаил II Асен от 1353 г., който по същество представлява военен съюз, насочен срещу Сърбия. Предоставени са двустранни права на българските и дубровнишките тър-

говци свободно да търгуват съответно в Дубровник и в България, ползвайки се от покровителството на официалните власти и освободени от митнически и други правни ограничения.

Включването на търговски клаузи в договори с политическа насоченост и съдържание показва тясната връзка и зависимост между икономическите и политическите фактори във външнополитическата дейност на средновековните държави. Могат да се посочат немалко примери, когато отделни владетели посредством решения, засягащи правилата на търговската дейност, или със специални договори са се опитвали да оказват политически натиск над други държави, отслабвайки тяхната икономическа и военна власт. Известно е, че по времето на българския цар Симеон между България и Византия избухнала една от първите войни в Европа, предизвикана от икономически причини. През 893 г. Византия решила да премести тържището на българските търговци от Цариград в Солун, което явно е било неблагоприятно за тях. Това предизвикало справедливата реакция на Симеон, който след успешна война успял да възстанови старото положение.

Опит да повлияе върху военната мощ на България малко преди битката при Велбъжд през 1330 г. направил сръбският крал Стефан Дечански. Със специална грамота той забранил на венецианските търговци да преминават през сръбските земи и да продават оръжие и други стоки в България. Подобна грамота, ограничаваща продажбата на оръжие в България, издал за дубровнишките търговци и сръбският крал Стефан Душан през 1349 г.

ДИПЛОМАТИЧЕСКИТЕ ПРАТЕНИЧЕСТВА

Особено голямо умение за постигане на изгодни договори се е изисквало в самия ход на преговорите, когато са били разисквани предполагаемите условия. Най-често използваното средство за сключване на договори били пратеничествата. Ето защо било важно да се извършва специален подбор на пратениците, които да водят преговорите. Подборът на участниците в дипломатическите мисии зависел до голяма степен от естеството на въпросите – предмет на обсъждане. Решаването на жизненоважни въпроси, свързани със

статута на владетеля или църквата, както и сключването на трайни договори, династични бракове и пр., били поверявани в ръцете на най-близките и доверени хора на българския владетел, на първо място, негови родственици, които същевременно били носители на най-високите титли и длъжности в държавата. През периода на Първата българска държава неведнъж първият помощник на хана – кавханът, се явявал участник и ръководител на важна дипломатическа мисия. Например кавхан Петър изиграл важна роля в дипломатическите отношения на княз Борис с Римската църква. В преговорите на цар Симеон с Византия дейно участие взел магистър Теодор. Най-вероятно зад тази длъжност, спомената във византийските извори, се криел кавханът. Повечето от пратениците, участвали в мирния договор от 927 г., били също родственици на цар Петър. На първо място сред тях бил вуйчо му Георги Сурсувул, както и Стефан, калутаркан Симеон и сампсис Симеон. За времето на Втората българска държава сред участниците в дипломатическите мисии също се срещали родственици на владетеля, както и висши светски и духовни лица. В качеството на пратеници са били използвани браничевският епископ Власий, търновският архиепископ Василий, комостобул Сергий, презвитер Константин. Мирният договор с Никея от 1256 г. бил сключен с помощта на руския княз Ростислав Михайлович – тъст на цар Михаил II Асен. Друг негов родственик – севастократор Петър, взел дейно участие в осъществяването на военнополитическия и търговски договор с Дубровник от 1253 г.

Подборът на лица от посочения ранг за водене на преговори не бил случаен. Преди всичко колкото по-знатно било изпращаното лице, толкова по-голямо било уважението, демонстрирано към дипломатическия партньор. Освен това родствениците на владетеля и неговите приближени били най-добре запознати с главните цели, които страната преследвала във външната си политика: те притежавали също и най-голям политически опит. Трябва да се предположи, че те са били онези лица, които заедно с владетеля са посрещали чуждите пратеничества и със своите съвети са влияели върху крайния изход на преговорите. Неслучайно често в българския царски двор се получавали дипломатически послания, адресирани до близките на владетеля, с надеждата, че те ще повлияят върху неговите решения. Така постъпил например папа Йоан VIII, който дълго време хранел надежди, че България ще се върне в лоното на Римската

църква. Той написал писмо до брата на Борис – Докс, в което го увещавал да се застъпи пред княз Борис за каузата на Римския престол. По-късно с надеждата, че съветниците на цар Симеон ще го направят по-благосклонен към предложенията за мир, патриарх Николай Мистик написал писма до „първия човек" на царя и до българския архиепископ.

Интересно сведение, което показва, че в българските дипломатически мисии са участвали преди всичко представители на българската аристокрация, намираме в съчинението на западния дипломат Лиудпранд. Той се оплаква, че при пребиваването му в Константинопол през 968 г. към него не са се отнесли с подобаващата почит, а напротив, към присъстващия български пратеник са проявили най-голямо внимание. В отговор на възмущението на Лиудпранд византийците отвърнали, че съгласно договора от 927 г. те се задължават да почитат българските пратеници повече от другите. Към това добавили и следното: „Българският пратеник, ако и да е остриган, немит и препасан с верига, както ти казваш, пък и наистина е тъй, все пак той е патриций, и ние мислим и ние не смятаме за несправедливо да се предпочита пред един епископ, и то франкски."

Освен висши светски лица в дипломатическите мисии са участвали и духовници. Това трябва да се обясни до голяма степен с характера на някои мисии. Естествено е например в преговорите, отнасящи се до статута на Българската църква, да взимат дейно участие преди всичко духовни лица. Наличието на духовници дипломати трябва да се обясни и с по-голямата обща култура, умение и начетеност, които те прилагали в изкуството да подбират аргументи от най-различно естество, особено от областта на вярата. Не на последно място изборът върху духовниците падал и поради съображения за сигурност. През Средновековието те се ползвали с неприкосновеност, произтичаща от мисията им на божи служители, която всеки християнин е бил длъжен да уважава.

Прави впечатление, че в някои български средновековни пратеничества са участвали и лица, които са изпълнявали и важни военни функции. Това наблюдение можем да отнесем повече към Първата българска държава, когато наред с кавхана и ичергубоила, които притежавали военни функции, участвали още канабогатурът, калутарканът и др. Включването на военни сановници в дипломатическите преговори е било необходимо най-вече тогава, когато е

трябвало да се сключват военни съюзи. В тези случаи само опитни във военното дело лица можели да разискват върху такива въпроси, като числеността на армиите, обсега на тяхното действие, стратегията за воденето на боя с противника и пр. Освен това участието на военни лица се е налагало и от една друга скрита цел на пратеничествата. Немалко от тях са имали и разузнавателни функции. Много често пратениците били натоварвани със задачата, когато минават през чуждата страна, да се запознават между другото с характера на пътищата, големината и надеждността на укрепленията и пр. Естествено, с такава задача най-добре са можели да се справят опитни във военното дело хора. Интересно сведение за това е открито в „Стратегикона" на Кекавмен. Там се разказва как през 918 г. цар Симеон успял да превземе една крепост в Елада. Той проводил пратеници, за да преговарят с управителя на града, но тяхната истинска цел била да разузнаят от коя страна крепостта е най-уязвима. Благодарение на донесената информация българите успели да завладеят града. Няма съмнение, че в тази „дипломатическа мисия" са участвали опитни във военното дело лица.

Наред с представители на българската аристокрация и духовния клир, из чиито среди били определяни ръководителите на пратеничествата, в тях участвали и лица, които могат да бъдат отнесени към помощния персонал. Такава била на първо място охраната. Въоръжени лица придружавали хан Крум, когато се отправил на преговори с византийците през 813 г. От лица, принадлежащи към охраната на цар Симеон, било огледано скелето, на което през 923 г. трябвало да се водят преговори с император Роман Лакапин. Значителна конна свита придружавала архиепископ Василий, който се отправил към Рим за преговори с папата, но бил задържан при гр. Драч.

Важно място в пратеничеството имал и преводачът. Неговата главна задача била да предава най-точно смисъла на поставеното искане или условие, а също и да превежда ясно отговора на отсрещната страна. Той трябвало да следи да не би в хода на преговорите да се допусне неточност или двусмислие, което да доведе до неправилно тълкуване на някои клаузи от договора. До какви недоразумения би могла да доведе липсата на преводач, свидетелства Анастасий Библиотекар. В разказ по повод на заключителното заседание на VIII вселенски събор, на който се решавал въпросът за статута на Българската църква, той отбелязва, че „каквото твърдели римляни-

те, не го разбирали нито източните местоблюстители, нито българските пратеници разбирали това, което казвали източните [местоблюстители], тъй като не присъствал никой друг преводач освен императорският, който не смеел по друг начин да предава думите на римските и източните местоблюстители, освен така, както вече бил заповядал императорът за подчиняването на българите".

За преводачи служели както хора, специално подготвени за това, така и лица от смесен етнически произход, а в някои случаи пленници, търговци или политически бегълци, знаещи съответния език. Познаването на различни чужди езици от българите, което е било безспорно важно условие в дипломатическата практика, е направило впечатление на арабския пътешественик Ибрахим-Ибн Якуба, който през 965 г. се срещнал с български пратеници в двора на немския император Отон I. Той отбелязва, че „те [българите] знаят [са познавачи] на разни езици и превеждат евангелието на славянски език, те са християни". Знанието на чужди езици очевидно трябва да се обясни с активните политически и търговски връзки, които България поддържала с различни страни и народи през X в. Необходимостта от добре подготвени хора за водене на дипломатическа кореспонденция на чужд език осъзнал и цар Калоян. Поради това той изпратил две момчета в Рим да се учат на латинско писмо.

В заключение бихме казали, че понякога, когато българският владетел лично е водел преговорите и е знаел чужд език, преводач не е бил необходим. Известно е, че цар Симеон е водел кореспонденцията си с византийския дипломат Лъв Хиросфакт на гръцки език, а през 923 г. е разговарял под стените на Цариград с Роман Лакапин отново на гръцки. По същия начин е разговарял и цар Иван Александър с пратениците на Йоан Кантакузин, които пристигнали в Търново през 1351 г. По този повод Йоан Кантакузин отбелязва: „Когато Александър попитал дали са разбрали казаното, а те отвърнали, че са разбрали, той им заговорил на гръцки..."

Направеният преглед на средновековните български пратеничества дава основание да се стигне до заключението, че в средновековна България трудно може да се говори за наличието на професия „дипломат". Все пак прави впечатление, че в редица случаи са се стремили да заангажират едни и същи лица във важни за държавата дипломатически мисии. Безспорно това е било важно условие за положителния резултат от водените преговори.

Когато обстановката обаче не била подходяща, контактите с другите страни можели да се осъществяват и чрез размяна на кореспонденция между отделните владетели. Съществувала е например богата кореспонденция на княз Борис с папа Николай I и папа Йоан VIII. Запазени са и част от писмата, разменени между цар Симеон и византийския патриарх Николай Мистик,както и кореспонденцията на цар Калоян с папа Инокентий III. Активна дипломатическа кореспонденция са водели също цар Иван Асен II, цар Иван Александър и др.

АРГУМЕНТИТЕ НА ДИПЛОМАЦИЯТА

От съдържанието на запазената кореспонденция проличава и колко трудно се е стигало до едно или друго споразумение. Става ясно, че са били необходими немалко риторически умения, съобразителност, понякога твърдост, за да се отстояват дадени претенции. Търсени са били най-силните и убедителни аргументи в защита на поставеното искане. Когато българските владетели чувствали своето превъзходство, те поставяли исканията си от позицията на силата. Ултимативен е бил например тонът в писмото на хан Кардам до император Константин VI от 791 г. Той отправил следното предупреждение: „Или ми плати данъка, или ще дойда при Златни врата и ще опустоша Тракия.“ По същия начин хан Крум по-късно заплашвал император Михаил I Рангве, който не проявявал желание да започне мирни преговори. Според летописеца Теофан българският хан му напомнил: „Ако не избързаш с мира, по твоя вина ще се отправя с войска към Месемврия.“ На силовия подход в дипломацията залагали по-късно и други владетели като цар Симеон, Михаил III Шишман, Иван Александър. Интересни сведения за начина, по който водел преговорите цар Иван Александър преди битката при Русокастро през 1332 г., дава Йоан Кантакузин. Той цитира думите на българския цар, че „говорещият за власт невинаги е длъжен да търси доказателства и убедителни думи“, но може „с оръжие и потвърда ръка да отстоява правото“. Разбира се, там, където силата не представлявала достатъчно убедителен аргумент, на помощ идвали аргументи от друго естество – например нерядко от религиозен ха-

рактер: цитати от свещените книги, произведения на отци на църквата. Често владетелите се позовавали на нормите на християнския морал, изтъквали се аргументи за „общата вяра“ и др. Не на последно място били използвани и аргументи от историческо естество. Обосноваването на правото да се владеят дадени територии или стремежът да се получи някакво владетелско достойнство понякога ставали чрез познаване на факти от далечното или близкото историческо минало. В своята кореспонденция до папа Инокентий III цар Калоян се връща към историята на България от времето на българските царе Петър (927–970) и Самуил (997–1014), за да докаже правото си да притежава царската корона. Изтъкнатите от цар Калоян доводи са били достатъчно убедителни. На тази мисъл ни навежда едно писмо на папата до унгарския крал Емерих. В него върховният духовен представител обяснява на краля, използвайки историческите аргументи на Калоян, че „двамата братя, сиреч Петър и Йоаниций, произхождащи от рода на предишните царе, започнаха не толкова да завземат, а да възвръщат земята на своите бащи“. А по-долу се казва, че „възвърнали най-голяма част от земята по бащино право“. Под тези земи „по бащино право“ се разбирали преди всичко редица селища от Тракия и Македония.

Доводи, почерпани от историята, използвал в дипломатически преговори и цар Иван Александър, след като през 1332 г. между българи и византийци избухнал конфликт за черноморския град Анхиало. Според Йоан Кантакузин българският цар твърдял, че не постъпва справедливо спрямо ромеите, понеже „Анхиало и другите градчета, които си бил присвоил, принадлежали повече на мизите, отколкото на ромеите, защото те били подвластни от доста време на царуващите преди него.“

Може да се стигне до заключението, че историческият аргумент е бил характерен похват в българската дипломация. Неговата роля се е засилвала без съмнение особено много през периодите, когато българските царе са се мъчели да върнат в своята държава градове от Тракия и Македония. Разбира се, в сложната дипломатическа игра за тези земи всеки един от претендентите е можел да търси и изисква някакви исторически права да ги владее. Българските царе обаче са имали не само основание да докажат, че навремето значителни части от Тракия и Македония са били в политическата власт на техните предшественици, но и че в тези области на-

селението е в преобладаващата си част българско. За това има запазени голям брой свидетелства както от български, така и от византийски и сръбски произход.

Всичко казано дотук ни убеждава колко важна и сложна е била дипломатическата дейност в политическото развитие на Европейския югоизток. Малко или много това развитие представлявало непрекъснат низ от различни по своя характер доводи, в които всяка държава отстоявала своите интереси, териториалната си цялост, опитвала се по най-изгоден начин да гарантира защита на своите поданици и търговските си интереси. Обстоятелството, че българската дипломация се е ръководела от изпитани и станали вече традиционни начала в международните отношения, все още не означавало непременно сполука в преговорите. Само правилният избор и съчетаване на отделните принципи и методи, както и вярната оценка на силите и възможностите на държавата са можели да гарантират в крайна сметка успех във всяка външнополитическа акция. На дипломацията се падала важната роля да прецени доколко поставените външнополитически цели са реални и изпълними и кои са най-подходящите средства за тяхното постигане. Развоят на средновековната българска дипломация ни убеждава, че наличието на реално поставени задачи и използването на изпитани дипломатически методи не означавали още добра дипломация. Много неща зависели от моментното финансово и политическо състояние на държавата, а също и от субективния фактор в лицето на владетеля и неговите помощници. Не на последно място от важно значение е било да се познава добре дипломатическият партньор с неговите слабости, особеностите в манталитета му, защитаваната политическа доктрина и т.н. Това са разнообразни фактори, чието въздействие до голяма степен обяснява лъкатушещия път на българската средновековна дипломация, изпълнен както с победи, така и с поражения.

ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА (VII–XIV в.)

КУЛТУРАТА НА ЕЗИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ

В развитието на средновековната българска култура се открояват ясно два главни периода. Първият, който условно можем да определим като езически, обхваща времето от създаването на българската държава до средата на IX в. Той се характеризира със силата на езическата традиция и съжителството на три религиозни системи – прабългарската, славянската и тази на завареното балканско население. Езическият период е време, когато все още съществуват сериозни различия в бита, поминъка и душевността на поданиците на българската държава. В нейните граници си дават среща по същество два цивилизационни модела – земеделският и номадският. Разбира се, погрешно би било те да се противопоставят един на друг и същевременно да се степенуват оценъчно по ниво на развитие. Всеки един от тях има своите специфики, но съществуват и допирни точки, което позволява още през разглеждания период да се осъществи взаимно проникване и влияние. Това, разбира се, не е ставало лесно, като се има предвид, че славяните и прабългарите живеели обособено и сравнително изолирани едни от други. Липсвала и собствена писменост, а по всичко изглежда, ролята на посредник между тях играел гръцкият език.

Езическият етап е свързан и с още един важен момент в развитието на средновековната ни култура. Става дума за континуитета между античното наследство по балканските земи и традициите, които донасят със себе си новите заселници. Може да се каже, че сблъсъкът между античния и варварския свят на Балканския полуостров не е бил по-малко драматичен, отколкото в Западна Европа. Нашествията на славяни и прабългари били придружени неизбежно с разрушения на античните паметници, предизвикващи също обез-

людяване и замиране на градския живот в редица райони на полуострова. Едва след трайното им заселване по новите земи можем да говорим за един процес на постепенно усвояване на част от традициите на местното население. Ако търсим континуитет, то той се е осъществил главно в по-големите градове и селища на юг от Балкана, които макар и да са променили в значителна степен етническия си облик, са останали под властта на Византийската империя. Видимо далеч по-скромна приемственост се осъществила в първоначалното териториално ядро на българската държава – днешна Северна България. Именно там се зародили и първите типични средновековни български селища, сред които ролята на най-значителен културен център е паднала на столицата на езическа България – Плиска.

Архитектурата на Плиска. Първите жилища и отбранителни съоръжения в града възникнали не по-късно от началото на VIII в. Археологическите му проучвания показват, че неговото изграждане било продължителен процес, което навежда някои изследователи на мисълта, че за определен период от време основно средище на младата българска държава си оставало укреплението в областта – Онгъла, където се установили прабългарите на хан Аспарух. Всъщност Плиска придобила чертите на главна резиденция на българските ханове едва към края на VIII в. Първоначално дворцовият център се състоял от дървени постройки, а обширното пространство на града било заобиколено от землен ров и вал, подсилен с дървена ограда. От началото на IX в. в Плиска постепенно се наложило монументалното каменно строителство. Все по-ясно се оформили двете части на града – „вътрешен“ и „външен“. Вътрешният град, в който се намирали резиденцията на хана и други важни стопански и култови постройки, бил обграден от внушителна каменна стена от големи дялани каменни блокове. Тя била подсилена от кръгли и петоъгълни бойни кули. Във вътрешния град първоначално се издигал т. нар. „Крумов дворец“, който просъществувал до нашествието на император Никифор I Геник. След опожаряването на града върху руините на двореца хан Омуртаг построил друг с по-малки размери. Неговата основна част представлявала тронна зала, дълга 52 и широка 35 м. В непосредствена близост до нея се издигал и т. нар. „Малък дворец“, който служел за жилище на българските ханове.

Доказателство за високите строителни умения на старобългарските архитекти е сложната отоплителна система, открита под

пода на Малкия дворец, а също и изградените тайни подземни проходи, които в случай на опасност извеждали владетеля извън крепостната стена на вътрешния град. Строителните умения на прабългарите проличават и от откритите в българските земи укрепени военни лагери (аули), които по своето устройство наподобяват столичния център. Един от тези укрепени лагери, или още както е прието да се назовават резиденции на българските ханове, се издигал край с. Чаталар (сега цар Крум). Укрепителната система се състояла от външен ров и вал и вътрешна каменна крепост. Подобен план имала и резиденцията, построена на дунавския остров Пъкулол луй Соаре, недалеч от Силистра.

Монументалната архитектура в Плиска и останалите укрепени лагери поставя въпроса за произхода на строителните традиции, заложени в тях. Няма съмнение, че каменните градежи свидетелстват за едно завършено в техническо отношение строително умение и зрял опит в планирането и оформянето на архитектурното пространство. Има всички основания да се предположи, че прабългарите усвояват изкуството на каменните градежи още когато обитават земите на север от Кавказ. Неслучайно писмените и археологическите паметници сочат, че именно тогава те започват да изграждат и първите си градове. Несъмнена роля в това отношение изиграло влиянието на сасанидската иранска култура. Не без значение се оказал и досегът с античното строително наследство по балканските земи. Разбира се, чуждите влияния били пречупени през собствени традиции, белязани от номадското начало в обществено-политическото и културното развитие на прабългарите.

Каменна летопис. Съществено място в духовната култура на езическа България заемат каменните надписи. Традицията да се изсичат била донесена и утвърдена по нашите земи от прабългарите. Едни от тези надписи свидетелстват за значителната строителна дейност по българските земи през първата половина на X в., други ознаменуват важни битки и политически събития. Открити са също надписи, които били поставяни над гроба на починали приближени на хана хора. Утвърдена била и практиката клаузите на сключваните договори с Византия да бъдат съхранявани на камък. Повечето надписи са на гръцки език, който е бил официалният в ханската канцелария, но са запазени и фрагменти от надписи на прабългарски език с гръцки букви.

По-известни надписи от първата половина на IX в. са: Хамбарлийският надпис на хан Крум, който разказва за войните на българите в Тракия; Чаталарският надпис на хан Омуртаг, ознаменуващ строителството на укрепен аул на р. Тича; Търновският надпис на същия владетел, съобщаващ за изграждането на дворец на р. Дунав; Маламировата летопис; надписът на хан Пресиян от град Филипи и др.

Предполага се, че върху камък е бил изсечен първоначално и най-старият летописен прабългарски паметник – т. нар. „Именник на българските ханове". До наши дни той е достигнал в три късни руски преписа и вероятно не в цялостния си вид. Именникът представлява списък на прабългарските ханове, в който първите две лица – Авитохол и Ирник – имат легендарен характер. Последният споменат хан е Умор (766 г.), управлявал само 40 дни. Именникът представлява изключително ценен паметник на домашната летописна традиция, който е несъмнено свидетелство за формиращото се историческо съзнание на средновековния българин и желанието му да потърси своето място в хода на световната история.

Мадарският конник е едно от най-впечатляващите произведения на старобългарското изкуство през езическия период, което няма аналог в ранносредновековна Европа. Скалният релеф край с. Мадара е изсечен на 23 м височина и представлява конник, зад който тича куче. Под конника е изобразен лъв, промушен с копие. Непосредствено до релефа са разчетени и три надписа от времето на българските ханове Тервел, Кормесий и Омуртаг, които се отнасят до събития от българо-византийските отношения. Мястото, където е изсечен релефът, не е избрано случайно. Край с. Мадара се намирало най-значителното културно средище на прабългарите, за което свидетелстват останките на откритите езически капища. Най-ранният надпис от времето на хан Тервел дава основание да се стигне до заключението, че именно по негово време е бил изсечен Мадарският конник. По-труден за разрешение е въпросът, какъв е смисълът на величественото изображение. Според една от съществуващите интерпретации това е прабългарския бог Тангра. По-разпространено е мнението, че релефът изобразява конкретен български владетел. Порано се приемаше, че това е хан Крум, но най-ранният надпис дава основание да се предположи, че става въпрос за хан Тервел. Релефът е тълкуван също така не като изображение на конкретен владетел, а на конник-герой, свързан с митологията на прабългарите.

ХРИСТИЯНИЗАЦИЯТА НА БЪЛГАРИЯ – НОВ ЕТАП В РАЗВИТИЕТО НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Покръстването поставило началото на нов етап във формирането на старобългарската култура. Християнската религия спомогнала за преодоляването на различията между прабългари и славяни в областта на материалното и духовното творчество. Новата религия била неизчерпаем източник на непознати дотогава теми, идеи и сюжети, които допринасяли за оформянето на облика на старобългарската култура като християнска култура. Същевременно върху нейното развитие значително въздействие оказала и съседна Византия. Византийското влияние се проявило в различни области на духовния живот на българското общество – философско-религиозни схващания, правни норми, литература, живопис и др. По същество България била първата държава в Югоизточна Европа, която възприела византийския културен модел и се превърнала в своеобразен посредник при пренасянето му и в други страни. Нещо повече, благодарение на славянската писменост и книжнина старобългарската култура дала началото на един нов цивилизационен модел, възприет от останалия славянски православен свят. Особена роля в това отношение се пада на Златния век на българската култура, съвпадащ с управлението на цар Симеон (893 – 927).

Златен век на българската култура. Разцветът на българската култура през X в. представлява естествен резултат от неуморната и плодотворна дейност на Кирило-Методиевите ученици в България. Книжовните средища в Плиска и Охрид за кратко време обучили широк слой от образовани хора, които знаели да четат на роден език. Благодарение на тях се осъществило едно забележително за времето си явление – говоримият език на народа се превърнал в негов книжовен език. В живота на българите навлязъл един културен феномен – книгата. Тя се наложила като незаменимо средство за интелектуално усъвършенстване и проникване в глъбините на познанието.

Важна роля за по-нататъшното развитие на самобитна култура изиграло и решението на Преславския събор, съгласно което старобългарският език се наложил в богослужението, в светската и църковната администрация. Отстраняването на чуждото духовенство до-

вело до известно ограничаване не само на политическото, но и на културното влияние от съседна Византия. Това, разбира се, далеч не означавало, че българските творци се отказали да черпят идеи и знание от богатата византийска култура. Интересът към нея се запазил, но постепенно придобил насоченост и избирателност. Заслуга за това имал и цар Симеон, който взел активно участие в творческата преработка и адаптация на всичко най-ценно, създадено от византийските книжовници. За по-нататъшния културен подем не без значение било и преместването на столицата от Плиска в Преслав. Този акт подсказвал не само желанието на българския цар да скъса окончателно с езическото минало, но подчертавал и неговата амбиция да създаде един нов християнски културен и политически център, който да съперничи на Константинопол. Самочувствие за това му дали успешните войни срещу империята и териториалното разширение на българската държава. Така в края на IX и началото на X в. били създадени всички необходими предпоставки за всестранен разцвет на старобългарската култура, който намерил своите върхови изяви в областта на архитектурата, изобразителното изкуство и книжнината.

Архитектура. Изграждането на Преслав било плод на дългогодишни усилия от страна на българските архитекти и строители. Неслучайно едно легендарно известие от XI в. гласи, че цар Симеон изграждал новата столица на християнска България в продължение на 28 години. С положителност се знае, че преди да стане столица, Преслав е бил здраво укрепен военен аул. Предполага се, че е бил използван като резиденция от ичиргубоила – един от близките помощници на владетеля. По своето градоустройствено решение и най-вече с разделението си на две части – вътрешна и външна – Преслав напомня столицата Плиска. Съществува обаче значителна разлика в тяхната площ. Докато външният град на Плиска обхваща приблизително 23 кв. км, то вътрешният град е едва около 5 кв. км. Има различия и в укрепителната система. При Преслав са налице две концентрични укрепителни системи, които обграждат и външния, и вътрешния град. В тяхното изграждане били употребени големи дялани каменни блокове, споени помежду си с хоросан.

Във вътрешния град се издигали царският дворец, за чиито блясък и величие има запазено описание на старобългарския книжовник Йоан Екзарх. Между другото той пише, че палатите на Преслав „били украсени с много камък, със сребро и злато". Непосред-

ствено до двореца бил изграден и патриаршеският комплекс, който включвал една голяма дворцова базилика и патриаршеския палат. Гъсто застроен бил външният град на Преслав, където се откриват най-голям брой граждански постройки, църкви и манастирски комплекси. Оформили се квартали с различни функции – политически, стопански и военни. Силно развитие в Преслав получило църковното строителство. Наред с традиционния и архаичен базиликален тип църкви под влиянието на съседна Византия започнала да си пробива път и кръстокуполната църква.

Понятието „кръстокуполна" отразява специфичния начин, по който било организирано вътрешното пространство на този тип църкви. В основата му стояли две помещения, ориентирани съответно запад – изток и север – юг, които се кръстосвали в средата, а над нея се издигал куполът на храма. Кръстокуполните църкви заимствали редица елементи от базиликата, като например преддверието (т. нар. „нартекс"), олтарната апсида и др., но се отличавали с по-голяма лекота и хармония в пропорциите.

В повечето случаи преславските църкви са били част от манастирски комплекси, разположени във външния град или извън неговите крепостни стени. Открити са 8 такива комплекса, от които по-известни са манастирът на Мостич, манастирът в Патлейна, манастирът в Тузлалъка. В манастирски комплекс се намира и най-блестящият образец на църковната архитектура в Преслав – т. нар. „Кръгла църква". Тя е наречена още и „Златна", тъй като се предполага, че централният ѝ купол е бил покрит със злато.Това е един от паметниците на преславската архитектура, които могат да бъдат датирани сравнително точно. За храма се споменава в една приписка към превода на Словата на св: Атанасий Велики: „Тези благочестиви книги, назовавани Атанасий, преведе по повеля на нашия княз български Симеона от гръцки на славянски език епископ Константин, ученик на Методия, архиепископа Моравски, в годината от началото на света 6414 (906) индикт 10, а ги написа по повеля на същия този княз черноризец Тудор Доксов на устието на Тича в годината 6415 (907), индикт 14, гдето е съградена светата златна нова църква от същия княз."

Кръглата църква поразява със своя необичаен композиционен план, който се отличава от всичко строено дотогава в Преслав. Основното помещение (т. нар. „наос") представлява кръгло пространство (ротонда), разделено на 12 ниши, пред всяка от които са били поста-

вени колони. Те са носели втори етаж, а над него се е издигал златният купол. Фасадата е била богато украсена от каменни корнизи с разнообразни профили и пластични форми. Открити са останки от пъстра подова настилка, керамична облицовка на стените и късове мраморен цокъл. Кръглата църква представлява оригинален паметник на българската архитектура, който ясно показва стремежа на преславските майстори да не следват сляпо византийските архитектурни образци, а да проявяват творчество в строежа на църковните сгради.

Преславска рисувана керамика. Тя е едно от забележителните постижения на приложното изкуство през епохата на Златния век. Нейното възникване е тясно свързано с изграждането и утвърждаването на Преслав като българска столица. Въпросът за произхода на преславската керамика е обект на дискусии в науката. Наложило се е мнението, че нейната поява в ограничен регион от българските земи не е свързана с развитието и усъвършенстването на местни традиции, а е резултат на външни, вероятно източни влияния. Предполага се, че в своя завършен вид е била донесена в Преслав от чужди майстори, които са съдействали за развитието на местното керамично производство. Друго становище,което по същество не отрича източния произход, изтъква преди всичко ролята на Византия и керамичните ателиета в Константинопол. В Преслав са открити няколко работилници за създаването ѝ, намиращи се в манастирските комплекси. Основното предназначение на преславската керамика е била украсата на светските и църковните постройки. Тя се използвала предимно за подова настилка, облицовка на стени и каменни корнизи, инкрустация на каменни колони и капители и др. Най-често керамичните плочки били изрисувани със стилизирани растителни мотиви или различни геометрични форми. Особено интересни са и откритите плочки, върху които калиграфски са изписани кирилски текстове. Покрай всичко друго преславската керамика служела и за изработката на икони. Истински шедьовър на керамичната иконопис представлява иконата на св. Теодор Стратилат, открита в Патлейна. Тя е съставена от отделни керамични плочки, всяка от които съдържа част от изображението на светеца. Разнообразието на преславската керамика, нейните високи естетически достойнства са несъмнено доказателство за творческите възможности на преславските майстори, които усвоили и развили на местна почва една висока технология на керамичното производство.

Златен век на старобългарската книжнина. По времето на цар Симеон старобългарската книжнина достигнала връх в развитието си. В създадените просветни средища развивали плодотворна дейност редица писатели и преводачи, прославили името на България далеч зад нейните предели. Град Преслав се издигнал предимно като център на образование и наука за представителите на болярската аристокрация. Активно участие в културния и просветния живот взел самият цар Симеон. Той проявявал особен интерес към литературата с проповеднически и поучителен характер, излязла изпод перото на ранновизантийските богослови. Под непосредственото му ръководство били съставени три преводни сборника със смесено съдържание. Първият от тях – т. нар. „Светославов сборник", съдържа 383 статии, които се отличават с голямото си тематично разнообразие. Читателят е имал възможност да се докосне до различни знания и тълкования от областта на богословието, философията, физиката, математиката, астрономията, историята и др. С личното участие на цар Симеон били съставени още два сборника, в които намерили място творбите на ранновизантийските отци на църквата Василий Велики и Йоан Златоуст. От тях българският владетел заимствал подходящи откъси и ги поднасял под формата на поучителни беседи пред своите служители в двореца.

Съдържанието на трите сборника показва, че в Преслав се оформил един преводачески кръг от ерудирани книжовници, които допринесли за лексикалното и смисловото обогатяване на българския език. Основното изискване, което цар Симеон поставял пред преводачите, било да се спазва точността на смисъла, а не да се следи буквално текстът на оригинала. Това ясно личи от думите на един от най-известните и плодовити български книжовници Йоан Екзарх в Пролога към превода на „Небеса" от Йоан Дамаскин: „Неуместно е, мисля, даже криво е, ако не се обръща внимание на чувствата и смисъла, а повече на думите." Подобно на българския владетел, Йоан Екзарх имал високо образование, което получил в Магнаурската школа. Неговият най-забележителен труд е т. нар. „Шестоднев". Той е построен на основата на по-стари византийски съчинения с подобна тематика, но са вмъкнати и редица оригинални пасажи, които съдържат данни за българската история. В произведението е прокарано библейското схващане за сътворението на света – за шест дни. Интересни са многобройните сведения от областта на астрономия-

та, географията, антропологията и др. С право се смята, че „Шестодневът" представлява своеобразна енциклопедия с най-различни естественонаучни знания.

Сред бележитите книжовници на Златния век бил и епископ Константин Преславски. Неговата най-известна творба е „Учителното евангелие". То се състои от 51 беседи, в които се изясняват основите на християнската вяра и морал. Произведението се предхожда от уводна глава, включваща две поетични творби. Първата от тях носи названието „Проглас към евангелието". В нея авторът развива интересни мисли относно ролята на книгата и писмеността в живота на народите. Оплаква се съдбата на „безкнижната душа" и се окачествяват като духовно голи онези народи, които не притежават книги. Втората поетична творба носи названието „Азбучна молитва". По своята структура тя представлява интересно произведение, тъй като всеки стих от нея започва с поредна буква от славянската азбука. В края на „Учителното евангелие" Константин Преславски е поместил и една кратка хроника (т. нар. „Историкии"), която се смята за най-старият исторически труд в старобългарската книжнина.

Ново доказателство за поетичните дарби на Константин Преславски представлява откритият негов химнографски цикъл в т. нар. „Битолски триод" – старобългарски книжовен паметник от XII в.

Друг известен писател от кръга на преславските книжовници е Черноризец Храбър, създател на забележителната по своя патриотичен заряд и сила апология на славянската писменост, известна под названието „За буквите". С образен език и с аргументи от историческо и филологическо естество авторът защитава делото на Св. св. Кирил и Методий и обосновава правото на славянските народи да се просвещават на своя роден език. Съчинението на Черноризец Храбър било насочено срещу опитите на византийците да омаловажават делото на славянските просветители. Проявената голяма ерудиция и начетеност на Черноризец Храбър дават основание да се предположи, че зад този псевдоним се крие българският цар Симеон.

Наред с официалната преводна и оригинална литература, създадена през първата половина на X в., в България по това време започва да се разпространява и т. нар. „апокрифна" или тайна литература. Съществува мнение, че появата на апокрифите се дължи до голяма степен на обстоятелството, че литературата на Златния век била предназначена за един сравнително ограничен кръг от образова-

ни хора и оставала недостъпна и неразбрана от широките слоеве от населението.

Най-ранните апокрифи възникват на арамейски, коптски и гръцки език в Палестина, Сирия и Египет, откъдето проникват във Византия. България е първата славянска страна, в която били пренесени апокрифите от Византия. Неслучайно в Светославовия сборник е поместен списък на 25 апокрифни забранени творби, който трябвало да предпази старобългарските книжовници от заблуждения в преводаческата им дейност. Апокрифите представляват разкази, тясно свързани със събитията от Стария и Новия завет. Написани увлекателно и с широк размах на фантазията, те имали за цел да задоволят любознателността на средновековния човек, да му дадат повече знания и обяснения по такива въпроси, за които в официалната религиозна литература не било прието да се пише. В апокрифите ясно и достъпно се разказва за произхода и устройството на вселената, правят се предсказания за бъдещето, дават се сведения за различни природни явления. От старозаветните апокрифи най-разпространени били „Слово за Адам и Ева от началото до свършека", „Книга за светите тайни Енохови", „Слово за Сивила", а от новозаветните – „Детство Исусово", „Ходене на Богородица по мъките", „Прение на Антихрист с господа наш Исус Христос" и др. Предсказанията за бъдещето на света и съдбата на хората се съдържат в т.нар. „гадателни книги" – Коледник, Гръмник, Трепетник, Месецослов и др. Появили се и апокрифи, чрез които се разпространявали еретически възгледи. Проникването на подобни съчинения несъмнено било важен фактор за появата и разпространението на богомилското учение в България през средата и втората половина на X в. Добре известно е, че самите богомилски проповедници се занимавали с книжовна дейност. Така възникнал и главният богомилски апокриф – „Тайната книга", познат още под името „Йоаново евангелие". През X в. в българските земи се подвизавал и най-известният автор на апокрифи Поп Йеремия, изпод чието перо излязла т.нар. „Повест за кръстното дърво".

Значение на старобългарската книжнина. Литературата на Златния век допринесла за окончателното налагане на старобългарския език, за затвърждаването на българската народност. Създадените книжовни творби свидетелстват за високата образованост на българската интелигенция, чиито интереси далеч надхвърляли рамките на чисто богословската литература. Проявен бил жив интерес и

към идейното богатство на гръко-елинистическата и римската древност. Българското общество получило възможност да се запознае с произведенията на някои антични мислители, поети и историци значително по-рано от редица европейски страни. В този смисъл интересът към античното наследство, който по-късно е характерен за европейския Ренесанс, може да се констатира в България значително по-рано – още през X в. По това време българите са сред малкото народи, които творят книжнина на собствен език и отхвърлят догмата, че боговдъхновени са само онези книги, които са писани на трите свещени езика – гръцки, латински и еврейски. В това отношение България изпреварила другите славянски държави и се превърнала в разпространител на една богата и разнообразна книжнина. Тя напуснала българските предели и била възприета преди всичко от руси и сърби. През 988 г. новоучредената Руска църква получила част от необходимите богослужебни книги от България. Проникването на старобългарската книжнина в Русия и в съседна Сърбия се доказва от наличието на многобройни руски и сръбски преписи на съчинения, писани през епохата на Златния век. Ето защо може с основание да се твърди, че „златното“ време на българската култура през X в. далеч надхвърля рамките на едно ограничено, свързано само с историята на България явление и придобива много по-широко общоевропейско значение.

БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА КУЛТУРА (XI–XIV в.)

Епохата на византийското владичество

Падането на България под византийска власт дало несъмнено отражение върху нейното културно развитие. Замрял активният книжовен живот в Преслав и Охрид. Нашествията на узи, кумани и печенези превърнали в руини цели паметници на архитектурата. В ежедневието на българите подчертано се засилило византийското култур-

но влияние, чийто основен проводник били висшите светски и духовни власти в по-големите градове. Независимо от това обаче народностното самосъзнание и чувството за принадлежност към една държава със славно минало не напуснали българите. Доказателство за това са възникналите през разглежданата епоха апокрифни съчинения, в които се разкрива някогашното величие на България, а българите са представени като „богоизбран" народ. За пример може да се посочи т. нар. „Апокрифен летопис" от XI в., в който неизвестният автор е предал в идеализирана светлина управлението на българските владетели от Аспарух до Самуил. Особено интересна трансформация претърпяват и образите на славянските просветители св. св. Кирил и Методий. Започва да си пробива път схващането, че те не са само общославянски просветители, но и дейци на българския народ, посветили се изцяло на културното му издигане. Това своеобразно „българизиране" на делото им било естествена реакция срещу политическия гнет на Византия. Българите намерили духовна опора не само в делото на Кирил и Методий, но и в живота на други тачени от тях дейци, като св. Иван Рилски и неговите последователи – св. Яким Осоговски, св. Прохор Пчински, св. Гаврил Лесновски и др. От XII в. вероятно датира т. нар. „Народно житие на св. Иван Рилски", както и първоначалните редакции на житията на другите споменати светци.

Културният живот през XI и XII в. се съсредоточил главно в манастирите. Заслужава да се спомена Рилският манастир, Лесновският манастир, Осоговският манастир. През 1083 г. край Асеновград възникнал Бачковският манастир, основан от висшия византийски сановник Григорий Бакурияни. Първоначално той отворил вратите си за образованието само на деца от грузински произход, но с течение на времето се превърнал в едно от най-важните културни средища на българите в Тракия.

Изследването на разглеждания период поставя дискусионния въпрос за плюсовете и минусите от въздействието на византийската политическа власт върху културния живот на българите. Негативните последици в това отношение са видими. Преди всичко не трябва да се забравя, че с ликвидирането на българската държава културното развитие е лишено от поддръжката и покровителството на централната власт в лицето на владетеля и аристократичния елит. Едва ли е необходимо да се припомня от какво значение за разцвета на българската култура по времето на Златния век е била именно дър-

жавната политика, осъществявана от цар Симеон. Не може да се оцени в никакъв случай като положителна последица и фактът, че след 1018 г. замира културният живот в столицата Преслав. Известно е, че царските дворци били изгорени още при император Йоан Цимисхий, а по-късно участта на разрушението сполетяла и последната българска столица Охрид.

Неблагоприятно за развитието на културния живот се оказало и обстоятелството, че след 1018 г. била унищожена самостоятелната Българска патриаршия. При това българските земи били разединени в църковно отношение, като част от тях преминала в диоцеза на Константинополската патриаршия, а друга останала под върховенството на Охридската архиепископия. Това било последвано и от постепенна замяна на висшите български архиереи с гърци, които не познавали езика на своето паство и се отнасяли с видима неприязън към него.

Културното развитие на българите било затормозено и от още една последица, свързана с налагането на византийската власт. Известно е, че българската аристокрация, от чиито среди в предишните десетилетия били излъчвани основните творци и поръчители на книжовни паметници, в по-голямата си част преминала на служба в империята и загубила ролята си на фактор за съхраняване и развитие на самобитни културни традиции. Част от нея започнала да се ромеизира и да губи своето българско етническо съзнание.

От друга страна, византийското владичество не би трябвало да се разглежда изцяло като пагубно за културата по българските земи. Не бива да се забравя, на първо място, че през XI и XII в. Византия продължавала да бъде една от най-развитите в културно отношение държави в Европа. Още далеч преди да загубят политическата си независимост, българите имали възможността да вкусят от плодовете на византийската цивилизация, която в никакъв случай не им била чужда и неразбираема. Именно по време на византийската власт на Атонския полуостров възниква манастирът Зограф, който постепенно се превръща в едно от главните културни средища на българите. Археологическите разкопки показват, че и през разглеждания период в българските земи продължило строителството на манастири и църкви. Няма основание да се мисли също, че славянската литургия била изместена от богослужението, а създаваните старобългарски книжовни паметници – подлагани на целенасочено преследване и унищожение. Нещо повече, византийски творци посветили жития на видни

български светци, прославяйки тяхната дейност. Охридският архиепископ Теофилакт написал житие на Климент Охридски, а висшият сановник Георги Скилица създал житие за най-тачения български светец – св. Иван Рилски. В контекста на казаното дотук не можем да се съгласим с лансираната в науката теза, че през периода на византийското владичество спрямо българите била прилагана целенасочена асимилаторска политика, целяща заличаване на народностното им съзнание. Това поначало е било чуждо като философия на византийските императори, които били с ясното съзнание, че управляват една космополитична империя, населена освен с гърци и с много други народи, като арменци, грузинци, сирийци, българи и др.

Не е основателна обаче и тезата, че българската култура поради своя източноправославен характер трябва да се разглежда само като своеобразен провинциален вариант на византийската и че следователно за българите не е било от особено значение в какви политически условия са създавали културни ценности.

В заключение ще обобщим,че макар и създадени в условията на чужда политическа власт, паметниците на българската култура от XI и XI в. поддържали жизнеността на самобитните народностни традиции, съхранили духа на Златния век и го предали на следващите поколения. Неугасващата идея за българската държавност, прокарана в редица книжовни творби, изиграла ролята на мощен духовен стимул в борбата за отхвърляне на византийското господство.

Българската култура през XIII и XIV в.

Възстановяването на българската държава в резултат на успешното въстание на Асен и Петър открило нови хоризонти и възможности за по-нататъшното развитие на старобългарската култура. Върху нейния облик оказали въздействие фактори от различно естество. През XIII и XIV в. нараснала ролята на градовете в цялостния стопански и културен живот на страната. Увеличили се книжовните центрове, броят на книжовниците нараснал. Върху българските творци продължили да оказват силно въздействие традициите на Златния век, определено се чувствало и влиянието на съседна Византия. През разглежданата епоха се засилили политическите и търговските връзки със Западна Европа, което също дало своето отражение върху културния живот в страната. Така под въздействието на

различни фактори се изградила една качествено нова култура. Тя отредила достойно място на България в развитието на средновековната европейска цивилизация.

Архитектура. През XIII и XIV в. в областта на архитектурата продължило строителството на крепости, църкви, манастири и дворци. Въпреки превратностите на времето до днес са запазени значителен брой паметници, които свидетелстват за огромната строителна дейност по българските земи. На първо място били строени крепости, с цел да отблъскват вражески нападения. Те се издигали на високи и непристъпни места и дебелите им стени били надеждна преграда пред неприятелските атаки. Особено голям бил броят им в Родопската област, където минавала границата с Византия. По-известни са Асеновта крепост, изградена през 1231 г., крепостите Баткун, Цепина, Устра и др. Сложна укрепителна система притежавали и по-големите български градове. Здраво защитена била столицата Търново, както и Видин, София, Червен, Никопол, Дръстър и др.

От светските постройки най-добре са проучени тези на хълма Царевец в Търново. Дворцовият комплекс представлявал сложна система от сгради с представителни и стопански функции. Над двореца, на самия връх на хълма се намирали жилището на патриарха и патриаршеската църква „Възнесение Христово". Хълмът Трапезица също бил застроен с жилищни и църковни сгради. Между двата хълма се простирал голям жилищен квартал, наречен от съвременниците „Новият град", или познат още като „Асенова махала". Архитектурният облик на българската столица показва, че тя трудно може да се вмести в традиционните представи за разпределението на средновековния град на две части – вътрешна и външна.

Архитектурните останки на Царевец свидетелстват, че наред с представителните сгради там съществували жилищни и стопански постройки на обикновеното население.

През XIII и XIV в. в България усилено се строяли църкви. Независимо че продължавали да се изграждат базилики, като преобладаващ архитектурен тип се наложила кръстокуполната църква. Най-значителен бил броят на храмовете в Търново. Това е следствие не само от значението му на основен политически и религиозен център, но е свързано и с желанието на българските царе в столицата да бъдат пренасяни и съхранявани мощите на почитани православни светци.

От запазените търновски църкви на първо място трябва да се спомене „Св. Димитър“, където било обявено въстанието на Асен и Петър. Съхранена до наши дни, макар и с малко изменен първоначален вид, е и църквата „Св. 40 мъченици“, изградена от цар Йоан Асен II в чест на битката при Клокотница през 1230 г. Особено голям бил броят на църквите на хълма Трапезица, където по традиция болярските семейства изграждали свои семейни параклиси.

Запазени са и част от храмовете в черноморския град Месемврия, като например „Св. Йоан Неосветени“ и „Св. Йоан Кръстител“. От разглежданата епоха са и църквите „Св. Климент“ и „Св. Йоан“ в Охрид. Характерна за външния облик на българските храмове от XIII и XIV в. е богатата външна керамопластична украса. Фасадите на църквите придобивали изящен и живописен външен вид посредством редуването на камъни и червени тухли, слепи арки и вграждането в стените на керамични елементи с най-различни цветове. Това била една от отличителните черти на българския стил в общата система на източноправославната църковна архитектура.

Освен църкви през разглеждания период продължило и строителството на манастири. Наред със съществуващите и отдавна утвърдени като религиозни и културни средища Рилски и Бачковски манастир се появили и нови. Някои от тях били изградени с активното съдействие на българските владетели, които им предоставили значителни имоти и привилегии. През XIV в. с помощта на цар Йоан Александър в местността Парория (Странджа планина) бил изграден манастирът „Св. Богородица“, който се превърнал в един от най-важните центрове на исихасткото учение. Край Търново Теодосий Търновски основал през 1350 г. Килифаревския манастир, чиято слава на книжовно средище скоро се разнесла из православния свят. Своеобразни манастирски комплекси били създадени и по някои труднодостъпни скални масиви, където се изсичали монашески килии. Там монасите отшелници търсели уединение, за да прекарат живота си в пост и молитва. Такива са скалните манастири край с. Иваново (Русенска област), а също и т. нар. „Аладжа манастир“ край Варна, чиито килии били покрити с красиви разноцветни стенописи.

Живопис. През XIII и XIV в. живописта в България имала предимно религиозен характер и била свързана главно с нуждата да се украсяват религиозните сгради. Църковната живопис нямала само чисто естетическа стойност, тя изпълнявала и определени дидак-

тически функции. Вътрешността на една изографисана църква се превръщала в своеобразно Свето писание, чието въздействие върху вярващия било далеч по-непосредствено, отколкото църковната проповед. Религиозните сцени и образи се разполагали по строго установен ред, а изписването им било подчинено на определени канони и шаблони. Средновековният художник нямал за цел да пресъздаде реалистично заобикалящия го свят; неговото внимание било насочено към разкриване на вътрешния мир на светите образи. Въпреки господството на определени канони трябва да се отбележи, че някои паметници на старобългарската живопис определено показват стремежа на живописците да проявяват творческа индивидуалност и да разкъсват наложените схеми. Чувства се желание за постигане на по-голяма индивидуализация на образите, по-раздвижена и свободна композиция, по-богат колорит. Често срещана практика било и вмъкването в сцените с религиозен сюжет на подробности от битов характер, които приближавали зрителя към неговото ежедневие с цел по-силно въздействие на образите. Прекрасен паметник на старобългарската живопис представлява Боянската църква край София. Нейните фрески, дело на неизвестен майстор от Търновската живописна школа, датират от 1259 г. Между тях особено впечатление правят образите на ктиторите на храма – севастократор Калоян и жена му Десислава. Те са изработени с дълбоко проникновение и стремеж да се придаде индивидуалност на образите им. Неизвестният майстор е проявил творческа свобода и в подбора на сцените от Светото писание и тяхното разположение в интериора на църквата. С право се смята, че боянските стенописи представляват най-доброто от запазените образци на средновековната българска живопис и свидетелстват за разкрепостения дух на техния създател.

През XIV в. развитието на българската живопис протича в две главни насоки. Значителна част от създадените паметници продължават стриктно да следват установения канон, характеризират се с архаизъм и консерватизъм. От друга страна се появяват и художествени творби, които в значителна степен са повлияни от изкуството на съседна Византия, където през този период протича т. нар. „Палеологов ренесанс“.

Най-силно въздействието на Палеологовия ренесанс се чувства в запазените стенописи в скалния манастир край с. Иваново (Русенско). Техен ктитор е бил Йоан Александър, чийто образ е запазен

в притвора на една от манастирските черкви. Отличителни черти на стенописите са богатият колорит, раздвиженият рисунък и сложната композиция. Образите са наситени с вътрешен драматизъм, който се обяснява с несъмненото влияние на исихастките идеи.

Наред с църковната живопис през XIII и XIV в. се развива и миниатюрната живопис. Заслужава да се отбележат няколко книжовни произведения от времето на Йоан Александър с изящно изработени миниатюри. Най-известно от тях е Лондонското четириевангелие, което съдържа 366 многоцветни миниатюри, нарисувани с вдъхновение от неизвестен майстор. Между рисунките със сюжети от Светото писание има и портрет на българския цар заедно със семейството му. По негова лична поръчка били изработени и миниатюрите към Манасиевата хроника (Ватиканския препис), които са 69. В самата хроника старобългарският съставител е прибавил 17 летописни бележки: те обогатяват познанията на читателя за различни моменти от миналото на българската държава.

Книжнина. Книжовният живот през XIII и XIV в. бил съсредоточен в манастирите и в по-големите български градове – Търново, Видин, София, Охрид, Скопие и др. Значително влияние оказала и Атонската книжовна школа. Както и в предишните столетия, едно от основните занимания на българските книжовници било преписването на богослужебни книги.

От XIII в. по-известни богослужебни книги, достигнали до нас, са Добрейшовото евангелие, Битолският триод, Болонският псалтир и др. Постепенно в книжовната практика се наложила традицията да се съставят сборници със смесено съдържание, които съдържали похвални слова, поучителни беседи, а също и преписи на известни произведения от времето на Златния век. Такъв е например т. нар. „Берлински сборник“, който между другото съдържа и препис на „Сказание за буквите“ от Черноризец Храбър.

Порасналите духовни интереси на българското общество през XIV в. допринесли за значително увеличаване на обема на книжовната продукция. Наред с религиозната широко разпространение придобила и светската книжнина. В по-голямата си част тя била превод от византийски съчинения, но се появили и оригинални творби. Сред тях заслужава да се отбележи историческата повест „Българската царица Нерсика“, в която са пресъздадени моменти от живота на княз Борис I.

По лична поръчка на българските царе или висши аристократи продължило изготвянето на сборници със смесено съдържание. Такива са Ловчанският сборник, Лаврениевият сборник, Гѐрмановият сборник и др. Чрез тях българският читател имал възможност да се докосне и до мъдростта на античните философи и мислители. Интересно е също, че в някои от сборниците били включени и апокрифни творби, които църквата по принцип отхвърляла.

Решаващо значение за развитието на книжовния живот през XIV в. играели просветно-книжовните средища в Килифаревския манастир и в манастира „Св. Троица“ край Търново. Те залегнали в основата на Търновската книжовна школа, чиито най-видни представители са Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Константин Костенечки. Сред тях безспорно се откроява фигурата на Патриарх Евтимий. От оскъдните данни за живота му научаваме, че първоначално той получил образование в манастирите край Търново, след което заедно със своя учител Теодосий Търновски заминал за Константинопол. Пребиваването му там, а по-късно в Светогорските манастири изиграло важна роля за изграждането му като книжовник и убеден привърженик на исихасткото учение. След като се завърнал в България, той създал манастира „Св Троица“ край Търново и поставил основите на книжовна школа. През 1375 г. бил ръкоположен за български патриарх. След падането на Търново под османска власт Евтимий бил заточен в Бачковския манастир, където продължил книжовната си дейност. Завършил земния си път през 1402 г.

Творчеството на Патриарх Евтимий поразява със своята всеобхватност и новаторски черти. Изпод перото му са излезли редица преводи на литургични трудове, послания до чужди духовници, похвални слова и жития. Словата му скоро се разнесли из целия православен свят. От близо и далеч за съвет и помощ към него се обръщали духовни и светски лица.

Най-силно творческата индивидуалност на Евтимий се проявява в неговите жития и похвални слова. Той е автор на четирите жития на св. Иван Рилски, св. Иларион Мъгленски, св. Филотея и св. Петка Търновска. В тях се стреми да скъса с установените шаблони и схеми в житиеписанието. Езикът на Евтимий се отличава с използването на богати изразни средства и стилови фигури. Емоционалният тон, с който се разкриват животът и делата на светците, е съчетан с ясно изявен патриотизъм и засилен интерес към славното минало на бъл-

гарската държава. Този нов момент в творчеството на Евтимий се дължи на факта, че произведенията му са писани в обстановката на засилена османска експанзия на Балканския полуостров.

Патриарх Евтимий осъществил и правописна реформа, която имала за цел да наложи единен правопис в старобългарските книжовни произведения на основата на Кирило-Методиевия език. Той си поставил задачата да поправи грешките в богослужебните книги, допуснати от слабо подготвени преводачи. Според него неточността на преводите можела да доведе до погрешни тълкувания и до изпадане в еретически заблуди. Стремежът му бил преводът да се доближава най-точно до оригинала. В резултат на това Евтимиевата реформа съдействала за обогатяване лексиката на българския език. Възникнали нови думи и словосъчетания. Същевременно били върнати към живот и отделни архаизми, които били излезли вече от употреба.

Реформата намерила разпространение не само в България, но и в други славянски страни, където била наложена от учениците на Патриарх Евтимий. Един от тях бил Григорий Цамблак. Сред богатото му творчество можем да отличим неговото похвално слово за Евтимий. С преклонение и възхищение той пише за своя учител, прекланя се пред силния му характер, разкрива реалистичната и драматична картина на падането на Търново под османска власт. Евтимий е представен като истински духовен водач на българите, който не се стъписва пред натиска на врага и до последно насърчава храбрите защитници на града. След нещастието, което сполетяло търновци, Григорий Цамблак, както и други представители на Търновската книжовна школа, напуснали българските предели и се отдали на книжовна дейност в съседните балкански държави. Известно е, че Григорий Цамблак намерил убежище в Сърбия, където станал игумен в Дечанския манастир. Тук написал житие на крал Стефан Дечански. След това заминал за Цариград, а оттам по-късно бил изпратен като проповедник в Молдова. През 1414г. с помощта на литовския княз Витовит станал киевски митрополит. Умрял през 1418 г.

Другият изтъкнат ученик на Евтимий, Константин Костенечки, също напуснал България и се установил в двора на сръбския деспот Стефан Лазаревич, на когото посветил едно житие. Константин Костенечки е автор и на „Разяснено изложение за буквите“, което има за цел да пропагандира Евтимиевата реформа.Впечатленията си от пътуването до Палестина той излага в една от малкото запазили

се старобългарски пътеписни творби, известна под наслов „Описание на светите места“. Така чрез плодотворната книжовна дейност на евтимиевите ученици традициите на Търновската книжовна школа се разпространили сред останалите славянски народи, най-вече сърби и руси, и допринесли за по-нататъшното развитие на тяхната култура. Евтимиевият език оказал мощно въздействие и върху формирането на влахо-молдовската книжнина.

Музика. Най-ярко постиженията на българската средновековна музикална култура проличават в произведенията на един от най-големите църковни композитори на Балканския полуостров от XIV в. – българина Йоан Кукузел. Той е автор на многобройни произведения, прославили името му из целия православен свят. Бил известен не само като композитор, но и като изпълнител. Неслучайно съвременниците му дали прозвището „Ангелогласния“. Йоан Кукузел е автор и на теоретични трудове, в които се проявява като създател на нов музикален стил. В него широко място намерили специфични особености на българската народна мелодия и ритмика. Едно от най-известните му произведения е т.нар. „Полиелей за българката“, посветен на майката, която жали за своето дете. Изследователите на средновековната българска музика отбелязват, че песнопенията на Йоан Кукузел се отличават с богатата си орнаментика и изискват висока певческа техника. Под влияние на неговото творчество български песенни мотиви проникнали и в църковното пеене на други православни народи.

Идеологическа мисъл. Съществен белег на духовния кипеж, обхванал българското общество през XIV в., било разпространението на редица социално-религиозни учения и движения. Сред тях безспорно най-важни били исихазмът и варлаамитството.

Корените на исихасткото учение и движение се откриват още през ранновизантийската епоха. Първите исихасти били монаси от Сирия и Палестина. Учението придобило завършен вид в съчиненията на византийския богослов Григорий Синаит. През 1338 г.с щедрата помощ на българския цар Иван Александър той основал манастир в Странджа планина, който станал главен център на исихазма.Сред учениците му имало и български духовници; те пренесли учението в България. Най-изтъкнат от тях бил Теодосий Търновски, от чието житие научаваме кои са същностните страни на учението.

Основно положение в исихазма е идеята за съществуването на непосредствена връзка между човека и Бога, която била прекъс-

ната след изгонването на Адам и Ева от Рая. Това била според исихастите причината за всички беди и нещастия, сполетели впоследствие човечеството. Затова те проповядвали, че трябва да се възстановят първобитното съвършенство на човека и някогашната връзка с неговия създател.

За осъществяването на единението с Бога исихастите предвиждали поредица от правила и норми на поведение, които трябвало да се спазват най-строго. Те били разделени на две групи: праксис (деяние) и теория (съзерцание). Праксисът изисквал въздържане от физически удоволствия, смирение, бодърстване, послушание, търпение, пост и молитва. За да постигне своето усъвършенстване, необходимо било исихастът да изостави обичайния си начин на живот, да напусне семейството си и да живее като отшелник. Сам по себе си обаче праксисът не бил в състояние да доведе исихаста до Бога. Нужно било да премине към т. нар. „теория". Вярващият се оттеглял в някое пусто място и се отдавал напълно на безмълвие и спокойствие (на гръцки език – исихия). Пълното безмълвие и съзерцание исихастите смятали за най-висше състояние на душата, при което човек се отделя от всичко земно и е в състояние да достигне желаното единение с Бога. Тогава именно вярващият можел да съзре Божествената светлина. Според исихастите по пътя на „теорията" не било възможно да се проникне до самата същност на Бога. Бог бил непознаваем, но ставал достъпен чрез различни свои проявления. Едно от тях била Божествената светлина, която според евангелския разказ ученици на Христос видели на планината Табор.

Като философско-богословско учение исихазмът изцяло се основава върху мистицизма. Въпреки че проповядвали индивидуален път за спасение на душата, исихастите не отричали традиционните начини за това. Те не се противопоставяли на изискваните от църквата обреди и ритуали, имали изцяло положително отношение към светската власт. Неслучайно видни исихасти в България заемали най-високи постове в църковната йерархия и съдействали за разпространението на учението.

Исихазмът допринесъл в значителна степен за засилване на книжовните контакти между България и Византия през XIV в., оказал видимо влияние и върху развитието на религиозната живопис. Разностранните му прояви, както и идеята за индивидуалното усъвършенстване на човека дават основание на някои изследователи да

видят в исихазма наченки на ренесансови явления в България. Трудно е обаче да се приеме, че мистицизмът, социалната пасивност и неверието в силата на разума, върху които почива исихазмът, са белези на едно ренесансово разкрепостяване на духа. То може да се открие в далеч по-голяма степен при варлаамитството. Създател на учението е гръцкият монах Варлаам. Докато исихастите намирали във Византия подкрепа от императорите, след продължителни богословски спорове варлаамитите били обявени за еретици, а създателят на учението напуснал страната. Варлаамитството било доразвито от Акиндин – българин от град Прилеп (Македония).

Подобно на исихастите варлаамитите също смятали, че вярващият трябва да осъществи връзка с Бога, но най-важно според тях било да се разкрие божествената същност, т.е. да се познае Богът. Пътят към това познание Варлаам виждал в използването на логически аргументи и силогизми, почерпани от философията на Аристотел. Варлаамитите отлично познавали античната философия – нещо, което било присъщо на ренесансовата личност. Те внесли в учението си определени рационалистични елементи в противовес на исихасткия мистицизъм. Вярата в силата на човешкия разум е поставена над всичко останало в учението на варлаамитите. Варлаам заявявал,че „онзи, който не се е запознал с това, което са открили елинските мъдреци за движението на небесните тела или природата, не знае истината, а то е едно и също с това да не знае Бога".

В България варлаамитството се разпространило сред по-образованите градски слоеве, особено в столицата Търново. Най-известен проповедник на учението бил лекарят Теодорит. През 1355 г. цар Иван Александър свикал събор в Търново, на който варлаамитството било обявено за ерес, а най-видните му представители били принудени да напуснат страната.

Османското завоевание нанесло непоправим удар върху понататъшното културно развитие на България. Независимо от това обаче духовното богатство, създадено през предишните седем века, позволило на българския народ да запази самобитността си в условията на продължителен чужд политически и духовен гнет. В това се състои една от големите стойности на българската средновековна култура. Нейните достижения ни убеждават в творческите сили и възможности на нашите предци и нареждат България сред най-развитите в културно отношение страни в средновековна Европа.

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

КОМПОНЕНТИ И ФАКТОРИ ЗА ВЪЗНИКВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ

Историята на повечето европейски народи показва, че тяхното възникване през Средновековието е резултат от продължително взаимодействие на различни етнически групи. Образуването на българската народност не прави изключение в това отношение. Тя е естествен резултат от сливането на три основни етнически компонента – траки, славяни и прабългари. Началото на този процес се поставя с Великото преселение на народите, което предизвиква съществени демографски промени на Балканския полуостров. Местното население от тракийски произход, загубило до голяма степен етническия си облик в резултат на римското и византийското владичество, било подложено през VI и VII в. на силен натиск от страна на славяни и прабългари. Техните нашествия променили етническата карта на полуострова. Значителни области обезлюдели съвсем, а оцелялото население намерило убежище в планинските и труднодостъпни райони. Най-дълго време своята етническа самобитност отстоявало тракийското племе беси. Последното известие за траките се съдържа в хрониката на Теофан и се датира през 710 г. Потомци на романизираните траки са власите, които се споменават за първи път в изворите от X в. като жители главно на планинските краища в Македония и Тесалия. За потомци на елинизираните траки се смятат днешните каракачани. Независимо че траките били подложени на силна асимилация, те оставили трайни следи в средновековната българска култура. Такива следи могат да се открият например в антропологичните типове на днешния български народ. Видимо наследство съществува и в областта на езика. Славяните възприели и видо-

изменили съобразно с особеностите на своя език редица названия на реки, градове, планини и пр., например тракийското Пулпудева (гр. Пловдив) става в славянския език Плъвдив, р. Алмус – Лом, планината Родопе – Родопа, р. Нестос – Места, и т.н. Вероятно в лексикалния фонд на славянския език са влезли и някои тракийски думи. Предполага се, че такива са например карпа (скала), газя (тъпча), катеря се (качвам се), гудя (слагам) и др.

Остатъци от тракийското наследство се наблюдават и в областта на материалната и духовната култура. Известни тракийски елементи са запазени в носиите на селското население, а също и в езическите празници на славяните. Между тях са например празникът на пролетта – т. нар. „Розалия", летният празник Еньовден, обредните нестинарски игри върху жарава и др. В религиозните представи на славяните по-нататъшно развитие получили някои типични за траките вярвания. Култът към тракийския Херос бил възприет в неговата видоизменена от християнството форма като култ към св. Георги Победоносец, който убива змията. В славянската религия навлезли и елементи от тракийския култ към нимфите, към бог Дионис (празникът на кукерите) и др.

Тракийското наследство се оказало благоприятна почва, върху която започнал процесът на формирането на българската народност. Решаваща роля в него се паднала на славяните и прабългарите.

Важен момент, който поставил началото на сливането на двете общности в една народност, било създаването на българската държава през 681 г.Общата територия, върху която заживели славяни и прабългари, съвместните строителни, военни и дипломатически начинания създали благоприятни условия за постепенно преодоляване на съществуващите противоречия от религиозен и битов характер. Развили се два много важни и съдбоносни по своите последици процеса от етнополитическо естество. Първият от тях е обединителен и бил свързан с териториалното разширяване на България и с нейната централизация. Вторият е асимилационен, чието основно съдържание било премахването на различията между славяни и прабългари и сливането им в една народност. Определяща и направляваща роля в развитието на тези процеси играели фактори от социално-икономическо, политическо и културно-религиозно естество.

В резултат на териториалното разширяване на България през VIII и първата половина на IX в. в нейните граници били включени

нови славянски племена. Така постепенно се очертали и трите географски ареала на българската народност – областите Мизия, Тракия и Македония. Съществена стъпка към сближаването на прабългари и славяни било Крумовото законодателство, а също и реформата на хан Омуртаг, които сложили край на териториалната им обособеност.

Независимо от всичко обаче битовите и културните различия между славяни и прабългари продължили да съществуват, тъй като били свързани с техните религиозни вярвания. Покръстването на българите през 864 г. се превърнало в онази решителна крачка, която ускорила асимилационния процес и довела до окончателната победа на славянския етнически компонент.

Новата вяра наложила нов общозадължителен за всички поданици на държавата морал, еднакъв начин на живот, едни и същи предписания за обществено и лично поведение. Това личи ясно от „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите". От тях научаваме, че българският княз Борис живо се интересувал как християнството ще се отрази върху ежедневието на неговите поданици, ще се променят ли съществуващите морални норми и доколко остава валидно обичайното право.

Християнската религия премахнала пречките за сключване на смесени бракове между славяни и прабългари, а това ускорило тяхното сливане. Доминираща роля в този процес се паднала на славяните поради тяхната многобройност.

Съществено значение за изграждането на българската народност имало и приемането на славянската писменост в България. Благодарение на школите в Преслав и Охрид се разгърнала широка просветна дейност, създали се редица книжовни творби, които намерили разпространение във всички краища на страната. Това предопределило и победата на славянския език, който станал господстващият в държавата. Езикът на Аспаруховите българи постепенно изчезнал, но оставил следи в лексикалния фонд на съвременната ни реч. Това са преди всичко названия на титли и на служби от управленския апарат на държавата, на някои предмети от ежедневния бит, религиозни понятия и др. За прабългарски се смятат думите: белег, бисер, болярин, бъбрек, кумир, тояга, шаран, шиле, корем, белтък, сукман, шейна и т.н. Прабългарски са и някои лични имена, като: Чавдар, Боян, Борис, Кузма, Курт, Крум и др.

Доминиращата роля на славяните се изразява не само в налагането на техния език, но и в изграждането на средновековната българска култура. По своя цялостен облик и характер тя има съществени общи черти с културата на останалите славянски народи, като същевременно носи и специфичните особености, наследени от прабългарите. Влияние на прабългарската традиция се открива в утвърдената през цялото Средновековие практика владетелите да изсичат каменни надписи, чрез които ознаменуват важни политически събития, строежи, дипломатически договори и т.н. Елементи от някогашния бит на прабългарите са налице в живота на т. нар. „капанско население", живеещо в селата около Разград, където през VII в. се установила дружина на хан Аспарух. Става дума за съхранени прабългарски традиции в областта на облеклото, жилището, сватбените и семейните обичаи и пр. Има несъмнени сходства между това население и съвременния чувашки народ (Южна Русия), който се смята за потомък на волжските прабългари. Разсъждавайки за прабългарското наследство, не можем да отминем и факта, че продължителното доминиране на прабългарите в политическия и културния живот е дало своето отражение и върху формирането на представите за средновековния българин в чуждата и особено във византийската книжнина. Появата и утвърждаването на тази представа са обусловени от редица фактори. Не трябва да се забравя, че повече от два века византийците контактували по същество с различни по бит и обичаи етнически общности в лицето на славяни и прабългари. Налага се схващането, че техният манталитет и душевност били неразривно свързани с поминъка, който упражнявали. Номадизмът – според византийците същностна черта в живота на прабългарите – се свързвал не само с характерен физически облик и специфично облекло, но и с проявата на такива качества, като гордост, високомерие, тиранично отношение към поданиците, надменност и т.н. От своя страна типичният за славяните земеделски поминък бил синоним на колективен дух в управлението, уравновесеност, добро отношение към чужденците, миролюбие и т.н. Ако трябва да потърсим как тези стереотипи са намирали отражение в представата за българите след формирането на народността се вижда,че прабългарското начало в редица случаи е преобладавало. Главна причина за това било обстоятелството, че след създаването на българската държава Византия поддържала непосредствени контакти главно с прабългарския управляващ елит. Така

традиционният образ, създаден за Аспаруховите прабългари, впоследствие се пренесъл и върху представителите на изградилата се българска народност, независимо че във формирането ѝ решаващо се оказало количественото преобладаване на славяните. Същевременно не може да има съмнение, че определени черти от манталитета на прабългарите се съхранили и се превърнали в неразделна част от душевността на средновековния българин.

Освен общия език, специфичната духовна и материална култура, характерната душевност и манталитет, важен признак на създалата се през X в. българска народност е нейното народностно самосъзнание, т.е. убеждението, че представлява етническа общност, различна от останалите народи. Свидетели сме на формирането на своеобразно двойствено самосъзнание. От една страна, редица книжовни паметници от времето на Златния век, като произведението на Черноризец Храбър „За буквите", „Проглас към евангелието" на Константин Преславски и др. свидетелстват, че българите се смятали за неразделна част от славянската общност. Неслучайно в „Прогласа" авторът се обръща с призива: „Слушайте, цял славянски народе." Тези думи, отправени към слушателите българи, показват, че Константин Преславски е бил с ясното съзнание за тяхната принадлежност към голямото семейство на славянските народи. Същото съзнание е притежавал и неизвестният автор на т. нар. „Солунска легенда", съставена вероятно през XII или началото на XIII в., в която четем, че Кирил бил изпратен „при славянските народи, сиреч българите". Същевременно формирането на българската народност довежда и до зараждането на ново съзнание сред нейните представители за принадлежността им към общност, различна от останалите славянски народи. Това съзнание било придружено и от появата на своеобразна историческа памет. Няма съмнение, че осъзнатото различие се основавало покрай всичко останало и върху факта, че в изграждането на народността участие взели и неславянски компоненти – местното балканско население и най-вече прабългарите. Вероятно това е и причината в отделни византийски свидетелства да се прокара схващането за неславянския корен на средновековните българи. Показателни са например думите, с които те са характеризирани в „Словото за мира с българите", произнесено по повод брака на цар Петър с внучката на византийския император Роман Лакапин, сключен през 927 г. Там се казва, че след като се покръстили, „те изоставили обичаите си

на чергари и скитници“ – т.е. нещо, което не е било типично за славяните. Заслужава да се отбележат и думите в едно Похвално слово на византийския писател от XI в. Михаил Псел. Там той споменава за „скитите, наричани по-рано номади, а след това преименувани българи“. Посочените известия до голяма степен могат да се обяснят с обстоятелството, че етнонимът „българи“, с който били познати потомците на Аспарух, се наложил като обозначение на формиралата се след покръстването българска народност. Добре известно е, че първоначално, докато славяни и прабългари живеели сравнително обособено в държавата и етническите различия между тях се запазвали, името „българи“ се използвало само за обозначаване на съплеменниците на хан Аспарух, а за славяните се употребявало общото название „славяни“ или имената на отделните техни племена (смоляни, севери, сагудати и др.). Към средата и особено през втората половина на IX в., когато процесът на сливане на двете етнически общности се ускорил, името „българи“ започнало постепенно да се утвърждава като название за цялото население на страната, т.е. и за славяните. Наблюдава се един своеобразен феномен – новата народност приема името на тази етническа група, която е малцинство и постепенно се е претопила, но дълго време е имала първостепенно значение в политическия живот на страната. Успоредно с налагането на това общо етническо име в изворите на гръцки език се утвърдила и употребата на термина „етнос“ в единствено число за населението на България. Например в каменния надпис от село Балши се споменава за „дадения от Бога народ“ на княз Борис. Думата народ в латинската ѝ форма „populus“ или „natio“ откриваме в редица западни извори от същия период, които споменават за българската държава и нейното население като за един народ. По този повод е интересно да се отбележи, че в старобългарските паметници от X в. за обозначаване на език и народ започва да се използва една и съща дума – „език“. Това явление се наблюдава особено често в произведенията, посветени на живота и делото на славянските просветители св. св. Кирил и Методий. Откриваме го и в известния старобългарски разказ „Чудото на св. Георги с българина“, в който за главния герой се споменава, че произлизал от „ новопокръстения български език“ (т.е. народ). Посочената терминологична особеност е красноречиво доказателство, че през Средновековието езикът се е смятал за съществен етнодетерминиращ белег.

В историческите извори от X в. се откриват многобройни сведения, в които етнонимът „българи“ се употребява в нов смисъл – като обозначение на всички поданици на българската държава. Името „българи“ неедноkратно се използва в житието на бележития старобългарски книжовник Климент Охридски, съставено наскоро след смъртта му (916 г.) и използвано по-късно от Теофилакт Охридски (XII в.) за написване житие на светеца. Понятията „българи“, „български народ“, „България“ се срещат често в съчиненията на византийски хронисти от IX и X в. Йоан Скилица разказва за „предводителя на българите Самуил“, за „българските крепости“, срещу които императорът изпратил войска, за дворците на „българските царе в Охрид“ и т.н.

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ ПРЕЗ XI–XIV В.

Продължителното византийско владичество се отразило неблагоприятно върху живота и развитието на българския народ. И все пак той не се обезличил етнически и духовно. Това се дължи на обстоятелството, че византийците наложили своята власт във време, когато българската народност вече била напълно оформена етнокултурна общност със свой език, с изградена специфична култура и народностно самосъзнание. Благодарение на това българите преживели през XI и XII в. и вълната от варварски нашествия, които засегнали най-много земите на днешна Северна България. Там проникнали и се заселили част от племената на узи, кумани и печенези. Тази тюркско-номадска вълна обаче не променила съществено етническия състав на българските земи. Новите пришълци, които се намирали на по-ниско ниво в своето културно развитие, се претопили сред българското население, без да оставят значителни следи в бита и езика му. Това претопяване било осъществено в различните слоеве на българското общество, в това число и сред аристокрацията. По-видими следи оставили куманите, с което се обяснява и тяхната роля във въстанието на Асен и Петър. Не е случаен фактът, че сред българското болярство през XIII и XIV в. се разпространявали лични имена и презимена от куманско произход, като Тертер, Шишман, Балик, Дърман, Елтимир и др. Следите от тюркоезичното населе-

ние, заселило се в Североизточна България през XI и XII в., са твърде оскъдни, за да се правят някакви по-сериозни изводи за ролята му в развитието на българската народност. Изказано е предположение, че е възможно тази смесица от узи, кумани и печенези да представлява своеобразна етническа основа на днешните гагаузи, които населяват Добруджа. Вероятно с печенезите или куманите трябва се свържат и две монументални каменни скулптури на мъж и жена, открити случайно при разкопки край с. Ендже (Шуменско). Техните черти съдържат несъмнени сходства с подобни статуи, открити в един широк географски ареал между Южна Русия и Алтай, известни в науката като „каменни баби". Най-общо те се свързват с присъствието на различни тюркоезични племена в споменатия регион, което не изключва възможността намерените у нас две скулптури да имат и прабългарски произход.

Многобройните източници от византийски и западен произход сочат, че въпреки чуждите нашествия през XI и XII в. българите са преобладаващо население в една обширна област между р. Дунав, Черно, Егейско и Адриатическо море. Летописците на Първия и Втория кръстоносен поход свидетелстват, че на изток от Белград кръстоносците навлизали в български земи. За навлизането си в страната България говорят и онези рицари, които на път за Тракия и Мала Азия стъпват на Адриатическия бряг. Историкът на кръстоносните походи Вилхелм Тирски отбелязва, че от старо време българите населяват една обширна област „от Дунав до Константинопол и пак от същата река до Адриатическо море". Тази голяма страна се простира според неговите сведения на дължина „тридесет дни път и на широчина – десет и повече дни".

С възстановяването на българската държава през 1187 г. се създават благоприятни условия за по-нататъшното културно и политическо развитие на българската народност. По времето на цар Калоян и особено при управлението на цар Иван Асен II отново е осъществено обединение на българското население от трите географски области – Мизия, Тракия и Македония. Територията, обитавана от българите, нееднократно се назовава в хрониките от XIII и XIV в. „българска земя", „българска страна", „български предели". През разглеждания период се наблюдава и едно интересно явление, на което досега е обръщано сравнително малко внимание. В процеса на многовековното общуване като съседи в съзнанието на византийци-

те се формира убеждението за нещо специфично и неповторимо, което отличава българите от останалите народи на Балканския полуостров. Прави впечатление, че в произведения от най-различен жанр и време особено често и настойчиво се повтарят такива характеристики за българската душевност като гордост, високомерие, дързост и т. н. За специфично българска византийците смятат например външността на българите. Никита Хониат разказва, че след като латинците превзели Константинопол през 1204 г., решили да унищожат всички заклинателни фигури, наричани и нишани, нападащи ги открито или от засада. В копитото на една от разрушените статуи те открили медна статуйка с одежди от вълна, чието изображение приличало повече на някого от българския род, отколкото на латинец.

Византийците били склонни да виждат у българите нещо типично и на бойното поле. Георги Пахимер разказва, че по времето на император Андроник II в борбата срещу турците се отличил българинът Йоан, който бил привлечен на византийска служба и получил титлата „севаст". Описвайки подвизите му, византийският историк споменава, че в един от походите си Йоан опустошил земите около Солун по български начин, който му бил свойствен. Наблюдателните византийци неоднократно отбелязват в съчиненията си някои типични черти в манталитета на българите, отличаващи ги от останалите им съседи. Още Теофилакт Охридски (XII в.) употребява в писмата си словосъчетанието „българска работа" по повод враждебното отношение и поведение на охридчани спрямо византийските властници. По-късно Георги Акрополит, разказвайки за епирския деспот Теодор Комнин, отбелязва, че той въвел „нещо българско" в управлението и обичаите на Епирския деспотат. Важно е да се подчертае, че посочените примери, както и много други, се отнасят до българското присъствие в различни области на Балканския полуостров, независимо от това под каква политическа власт българите се намирали в момента.

Добре известно е, че след смъртта на цар Иван Асен II българската държава тръгнала към постепенен упадък. Като се възползвали от отслабването ѝ, нейните съседи и особено византийците успели да сложат ръка върху почти цяла Македония и част от Тракия. Политическото откъсване на тези земи от българската държава представлява типично явление за Балканското средновековие през XIII и XIV в. Една от характерните особености на споменатата епоха са пе-

риодите на продължителни войни и конфликти, на възход и упадък на отделните балкански държави, в резултат на което едни или други земи се оказват за известно време в ръцете на различни владетели. Промяната на политическата им принадлежност обаче далеч не е свързана с коренни промени в техния етнически облик, още помалко в манталитета и душевността на населението. В това отношение нагледен пример е историята на македонските земи, към които последователно предявявали политическите си домогвания Византия и Сърбия. И след откъсването им от България в тези земи продължавало да живее в преобладаващата си част българско население. Неслучайно сръбските крале от XIV в., след като завладели Македония, добавили към титлите, с които се величаели, че властват над „българските предели", над части „от българското царство" или направо над „българи". Всичко това ни дава основание да стигнем до заключението, че историята на българската народност през Средновековието не може да се затвори единствено в рамките на България като политическа организация и като определена териториална даденост. По приблизителни изчисления в периода X–XIV в. българската народност заемала на Балканския полуостров територия над 200 000 кв. км. Събитията от XIII и XIV в. показват, че по различни причини земи, населени с българи, остават извън своя естествен политически център – българската държава. Част от българите неведнъж са жертва на насилствени преселвания или са принудени поради различни обстоятелства да напуснат родните си места. Независимо от това тяхната история трябва да се разглежда неразделно от миналото на България, а културните им постижения – като съществен принос в духовното ни битие.

СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

СЕЛСКО СТОПАНСТВО

През средновековната епоха България била типична аграрна страна с преобладаващо селско население. Традиционните поминъци земеделие и скотовъдство, които практикували славяните и прабългарите, заели водещо място в нейното икономическо развитие. Плодородните земи в Мизия, Тракия и Македония били благоприятно условие за отглеждането на редица зърнени култури – най-вече пшеница, ръж, просо. Многобройните археологически находки показват, че българинът използвал разнообразни земеделски сечива – плугове, мотики, лопати, палешници, сърпове и др. Не са рядкост и откритите каменни хромели за мелене на жито. България била позната през Средновековието като един от големите износители на жито. Първите писмени сведения за това откриваме в една анонимна византийска хроника от VIII в., която описва различни забележителности в Константинопол. Между тях било и хлебарското тържище, където според неизвестния автор се издигала „статуя на българин, който като че е готов да прекара бразда по земята". Предполага се, че статуята символизирала един от основните поминъци на българите – земеделието. Това логично обяснява и нейното присъствие на хлебарското тържище, където без съмнение са идвали търговци от България, за да предлагат зърнени храни. Доказателство, че България била един от основните селскостопански производители на Балканския полуостров, се открива и в съчинението на Михаил Аталиат. В него между другото той възхвалява делото на император Василий II, който покорил българите, и отбелязва: „И въпреки че България изобщо била позната като непобедима, могъща и непристъпна страна, не била подчинявана задълго на никой император и поради това не изпращала във Византион данъка и доставката на храни,

той я завладял блестящо и окончателно. За Ромейската империя на Запад настъпило благоденствие и спокойствие и вместо предишната оскъдица тя с радост получила изобилие и щастие." Покоряването на българските земи станало и една от причините за спадане на цените на житото, което се установило във Византия през XI в. Наличието на значително производство на зърнени храни в българските земи се потвърждава и от участниците в кръстоносните походи от XI–XII в. В съчинението, посветено на Първия кръстоносен поход, писано от т. нар. „Продължител на Тудебод", се отбелязва, че при река Вардар кръстоносците намерили „неизброимо изобилие от продукти". В „История на Първия кръстоносен поход" Алберт Аквенски пише, че в Ниш на рицарите били поднесени като дарове „голямо изобилие от храни в жито, ечемик, вино, зехтин и много дивеч". Хронистът на Третия кръстоносен поход Презвитер Магнус отбелязва, че град Пловдив бил пълен с „вино, храна и други богатства". А в „Историята на похода на Фридрих I", посветена на Третия кръстоносен поход, четем, че кръстоносците намерили в град Берое „най-голямо изобилие от жито, ечемик, брашно, вино, волове, овце". Няма съмнение, че представата на западния човек за благата, които раждала българската земя, била допълнителен стимул за мнозина да поемат дългия и пълен с неизвестности път до Божи гроб през Балканския полуостров. Посочените твърдения за изобилието от храни, сред което живеели българите, могат да се сторят преувеличени, но не трябва да се забравя,че мнозинството от участниците в тези походи били далеч от изтънчения и претенциозен вкус на византийците. Освен това нерядко именно гладът принуждавал кръстоносците да напускат родните си места и те, естествено, били склонни да видят изобилие навсякъде, където можели да осигурят прехраната си.

И след възстановяването на българската държава нейните земи продължавали да бъдат един от главните производители на зърнени храни. Известно е например, че през 1307 г. Византия внесла със съгласието на цар Светослав Тертер значително количество жито, с което спасила от глад константинополските жители. Особено търсено било житото, отглеждано край Черноморското крайбрежие. Неговото добро качество специално било отбелязано в пътеводителите на чуждите търговци, които търгували на Балканския полуостров. Сред тях с голяма популярност се ползвал „Наръчника на търговията" от Франческо Пеголоти. В него се споменава нееднократ-

но, че от повечето черноморски пристанища като Варна, Анхиало, Созопол, Вичина и др. се изнасяло преди всичко жито, а също и „загорски восък", който по думите му бил „най-добрият".

Ленът също бил традиционна земеделска култура, отглеждана по българските земи. Сведения за това откриваме в т.нар. „Книга на епарха", съставена през X в., за да регламентира занаятчийското производство и търговията в Константинопол. В нея се отбелязва, че константинополското тържище било посещавано от редица чужди търговци, сред които изрично са споменати българите като износители на ленени тъкани.

Открай време в българските земи се развивали овощарството и лозарството. Арабският пътешественик Идриси от XII в., който е оставил интересни описания за различни български градове, отбелязва, че повечето от тях притежавали добре обработени лозя и овощни градини. За София пише, че била „многолюден град, разположен в низина, с непрекъснато следващи обработени полета и дървета". Подобни са и описанията на други български градове като Ниш, Берое, Сливен, Айтос и т.н. Не може да не направи впечатление, че значителна част от описанията на арабския пътешественик си приличат, особено в твърденията за процъфтяващия облик на по-голямата част от селищата. На фона на познатата обстановка от XII в. тези твърдения не звучат особено достоверно за част от българските земи. Това трябва да се обясни вероятно с факта, че Идриси е съставил своето съчинение не само въз основа на собствени наблюдения, но и благодарение на разказите на други пътешественици и на по-стара информация. Онова, което обаче не буди съмнение, е, че българските земи продължавали да се славят в Югоизточна Европа с развитото си селскостопанско производство. Това се потвърждава и от грамотите на българските владетели от XIII и XIV в., в които са описани различни манастирски имоти – ниви, лозя, градини, пасища и др.

В тясна връзка със земеделието се развивало и животновъдството. Освен за храна домашните животни били използвани широко в земеделието. Чифт волове се смятал за единица мярка; въз основа на нея се определял данъкът, който селянинът трябвало да плаща за своята нива. В „Отговорите на папа Николай I" се споменава, че българите имали обичай да дават в зестра на дъщерите си освен злато и сребро, още волове и коне. Конете били високо ценени в армията. Българите отглеждали специални породи бойни коне и полагали особени

грижи за тях. Според един арабски автор от X в. смърт заплашвала всеки, който в мирно време яздел кон, предназначен за военни цели.

За развитието на животновъдството през XIII и XIV в. свидетелстват както археологическите находки, така и грамотите на българските владетели. Там срещаме изброени различни данъци върху продукцията, получавана от домашните животни – вълна, мляко, месо, яйца и др. През споменатия период с животновъдство се занимавало главно населението в планинските и полупланинските райони. Именно това пастирско население станало и една от движещите сили във въстанието на Асен и Петър, след като византийският император му наложил извънреден данък върху отглежданите животни. По този повод византийският историк Георги Акрополит не пропуска да отбележи в своята „История", че българските земи „повече от другите" на Балканския полуостров отглеждали свине, овце и волове.

ТЪРГОВИЯ

Стопанският облик на средновековна България до голяма степен се определял и от развитието на вътрешната и външната търговия. През периода VII–X в. търговията имала предимно натурален характер. Размяната на стоките се осъществявала на специални места, наречени търгове, които се организирали в по-големите градове. Стопанството не изпитвало нужда от парично обръщение, което обяснява факта, че владетелите на Първото българско царство не са секли собствени монети. Откритите от това време византийски монети попадали в нашите земи главно по пътя на данъка, който Византия плащала на България, или като военна плячка.

Част от занаятчийското производство и селскостопанската продукция, която била в излишък, освен на местните търгове била предлагана и извън страната. Византия е първата държава, с която България установила търговски контакти. Те били регламентирани през 716 г. чрез договор между хан Тервел и император Теодосий III. Автентичният текст на този договор не е запазен. Той е преразказан в хрониката на Теофан по повод усилията на хан Крум да уреди през 812 г.по мирен път отношенията с Византия. Тогава той предложил на император Михаил I Рангаве да бъде възстановен този договор,

чиято четвърта клауза гласяла: „Търгуващите две страни да бъдат снабдени с грамоти и печати, а на тези, които нямат печати, да им се отнема това, което имат, и да се внесе в държавното съкровище.“ Няма съмнение,че ранната поява на подобен договор несъмнено свидетелства за усилията на първите български владетели да регламентират търговските контакти на страната с Византия. От империята, както личи от изворите, били внасяни главно скъпи кожи, дрехи, предмети на разкоша, които задоволявали изтънчения вкус на болярската аристокрация. От IX в. нататък все повече започнало да се чувства и присъствието на българските търговци в империята. Неслучайно цар Симеон започнал войни с Византия, след като правата на търговците били силно накърнени. През 894 г., подведен от лоши съветници, император Лъв VI преместил тържището на българските стоки от Константинопол в Солун. Това било несъмнен удар върху икономическите интереси на България и положението на нейните търговци, които открай време били извоювали позиции в стопанския живот на Константинопол. Предполага се, че занапред те трябвало да плащат и повисоки такси. Избухналата по този повод война между България и Византия се характеризира от някои изследователи като „първата икономическа война в средновековна Европа“. С решителните си действия цар Симеон осуетил намеренията на византийския император и възстановил предишните позиции на българските търговци.

За по-нататъшното развитие на външната търговия на средновековна България спомагало и нейното средищно положение. През земите ѝ минавал един от важните стари римски пътища, свързващ Белград, Ниш, София, Пловдив, Одрин и Константинопол. През X в. по този път Византия осъществявала търговията си с Великоморавия. Превръщането на България в посредник на търговията със Средна Европа имало и своите политически измерения. Изворите сочат, че през 892 г. при българския владетел Владимир пристигнали немски пратеници, които поискали да бъде възстановен някогашният договор между България и Немското кралство. Те поставили обаче условие Владимир да спре износа на сол за Великоморавия. Както е известно, по това време в пределите на България се намирала една от основните области, в която се добивала сол – Трансилвания. Важното средищно положение на страната в търговията със Средна и Югоизточна Европа се потвърждава и от думите на руския княз Светослав. Според руската летопис „Повесть временных лет“ той писал на

майка си: „Не желая да бъда в Киев, а желая да живея в Преславец на Дунава – там е средата на моята земя; тук се стичат всички блага: от гръцката земя – злато, тъкани, вина и различни плодове, от Чехия и Унгария – сребро и коне, от Русия пък кожи и восък, мед и роби."

Падането на България под византийска власт станало причина нейните земи да бъдат включени в активния търговски живот на империята. Свидетелство за това намираме отново в съчинението на Идриси, който споменава, че редица български градове като Охрид, Силистра, Стара Загора „въртят търговия" или са с „добри доходи от търговия". Има сведение за активното участие на българи в панаира, организиран в град Солун. Според византийското сатирично произведение „Тимарион" там се стичали най-различни народи като „италианци, ибери, келти", както и представители на „мизийските племена". Добре известно е, че с етнонима „мизи" византийците обозначавали своите северни съседи – българите.

Все по-ясно с развитието на търговския обмен по българските земи се оформя и понятието „цена" като икономическа категория. В една хроника на Първия кръстоносен поход се споменава например, че през 1096 г. рицарите получили право да купуват от пазара в Средец стоки по точни мерки и теглилки и на „справедлива цена". Сведенията на Идриси дават основание да се стигне до заключението, че цените на едни и същи стоки в отделните населени места варирали. Той изрично отбелязва някои селища като град Нукастро (дн. с. Кладово), град Диксина (дн. Мачин) и др., където можели да се купят храни на евтини цени. Няма съмнение, че тези разлики в цените зависели в значителна степен от големината на селището, от неговото разположение и от специфичния поминък на населението му.

През XIII–XIV в. настъпили сериозни промени в облика на вътрешната търговия. Първият белег на промяната била появата на собствено монетосечене. Въпросът за неговото начало не е още напълно изяснен в науката. Някои находки дават основание да се твърди, че непосредствено след възстановяването на българската държава цар Петър започнал да сече монети. Всъщност цар Калоян е първият български владетел, който получил официално това право, след като сключил уния с Рим през 1204 г. От негово време обаче домашни монети все още не са открити. За първи път те се появяват през управлението на цар Иван Асен II. В обръщение били пуснати златни, сребърни и медни монети. Златните се назовавали „перпери", а

сребърните – „грошове“. Един грош се делял на 4 аспри, а перперът се равнявал на 6 гроша и 5 аспри. Появата на собствено монетосечене, естествено, съвсем не означавало, че от употреба са излезли чуждите монети, използвани до този момент. Оскъдният брой домашни монети, запазени от времето на Иван Асен II, всъщност показва, че първоначално собственото монетосечене имало по-скоро престижен и пропаганден характер, а не било извършвано с оглед нуждите на търговията. Монетосеченето в българските земи постепенно нараснало през втората половина на XIII и особено през XIV в. До наши дни са достигнали най-голям брой монети от времето на Шишмановци. Проучването на колективните и индивидуалните находки показва, че през XIV в. делът на българските монети от всички монетни групи, които са открити по нашите земи, е приблизително 46%, на византийските – 25%, на венецианските – 12%, на сръбските – 7%, на турските – 7%, на дубровнишките – 1%, и т.н. Разбира се, тези цифри са приблизителни и подлежат на промяна дотолкова, доколкото винаги е възможно да се открият нови монетни находки. Те биха потвърдили обаче основателния извод, който може да се направи за развитието на стоково-паричните отношения в България през XIV в.

През разглеждания период вътрешният търговски обмен продължавал да се осъществява на редовни седмични пазари в градовете, които в домашните извори носят названието „търг“. По време на големите религиозни празници като Димитровден, Петровден, Гергьовден, Спасовден и др. в градове и села традиционно се организирали и панаири. На тях пристигали и чужди търговци, които получавали право да предлагат стоките си, след като заплатят съответните такси. Това вероятно е било сериозно перо в приходите на държавната хазна. Такси били налагани при преминаването на стоките през проходи, мостове, бродове на реки, а също и при излагането им на пазара. Същевременно централната власт си запазвала правото да освобождава отделни хора от подобни задължения. За това свидетелства Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г. В нея се постановява, че манастирските люде имали право да разнасят стоката си из всички земи на държавата и да търгуват, без да плащат налозите, наречени „кумерк и диавато“.

Развитието на вътрешната търговия в средновековна България било свързано и с появата на самостоятелно търговско съсловие, което изпълнявало функцията на посредник между производи-

телите и пазара. Доказателство за това откриваме например в договора на цар Михаил II Асен с Дубровник от 1253 г. Там се споменава за български търговци, наречени „купци", които посещавали града. За „купци" в град Търново, които имали свои магазини (продавници), се говори и в „Похвално слово за митрополит Киприян" от Григорий Цамблак. Естествено, всичко, което българските търговци не можели да набавят на пазара чрез местното производство, идвало по линията на външнотърговския обмен.

През XIII и XIV в. България поддържала оживени търговски контакти с редица страни. Важно място във външнотърговския ѝ обмен заели градовете-републики Дубровник, Генуа, Венеция. През първата половина на XIII в., след унищожаването на Византия, българската държава по обясними причини ориентирала своята външна търговия главно към Дубровник и Венеция. През 1230 г. цар Иван Асен II издал грамота в полза на дубровнишките търговци, с която им давал право на безпрепятствена безмитна търговия из всички български земи. Съдържанието на грамотата показва, че по същество тя ощетявала не само зараждащото се местно търговско съсловие, но и държавната хазна. Очевидно това е била цената, която е трябвало да се плати, за да се оживят външнотърговските контакти на българската държава след неуспешното управление на цар Борил. Необходимо е да се отчете и фактът, че България не притежавала флот, чрез който да осъществява износа на собствената си продукция. Тя трябвало да разчита за това изключително на такива развити в морско отношение сили като италианските градове-републики. Ето защо въпросната грамота може да се тълкува и като своеобразен политически жест към покровителя на Дубровник – всесилната Венецианска република, която по това време имала огромно влияние в Константинопол.

По-нататъшното развитие на външнотърговските връзки на България показва, че наследниците на Иван Асен II се постарали да коригират до известна степен отношенията с Дубровнишката република. За това свидетелства споменатият договор от 1253 г. Прави впечатление, че в него за първи път се определят и правата на българските търговци на територията на Дубровник. Те също били освободени от мита и такси и получавали съответните гаранции за защита на имуществото си. Страните предвиждали да разделят наполовина и печелбата, която щяла да идва от продажбата на сол в сръбските земи, в случай че те бъдат завладени.

В по-нататъшния развой на външната търговия на България обект на специална договореност станали режимът за внос и правото да се търгува с различни стоки по българските земи. Определян бил и размерът на митото, което чуждите търговци трябвало да плащат. Таксата носела названието „кумерк“. Интересни данни в това отношение предлага договорът на цар Иван Александър с Венеция от 1347 г. Той определено не е дарствена грамота, а двустранен търговско-политически документ, в който всяка от страните поема определени задължения. Българският владетел дал определени гаранции за имуществото на венецианските търговци, като в замяна на това наложил и съответните митнически такси. Те били в размер на 3% от продажната цена на стоките. Така за товар на стойност 100 перпера се изисквали 4 гроша, а за товар с вместимост 100 модия – 3 гроша. Определяни били и пристанищни такси: за закотвяне на голям кораб – 2 перпера, а за малък – 1 перпер. От своя страна венецианците получили правото да придобиват недвижима собственост в българските земи и да строят църкви и ложи (складове и седалища). Непосредствено след сключването на този договор венецианците открили и свое консулство във Варна. Договорът дава основание на някои изследователи да смятат, че той свидетелства както за развитието на стоково-паричните отношения в България, така и за наличието на добре функциониращи митнически служби. Има основание и заключението, че през разглеждания период политиката на България по отношение на външнотърговските партньори се отличавала от тази на Византия със своята по-голяма твърдост и последователност. Очевидно българските владетели не били склонни да провеждат политика на пълни капитулации по отношение на влиятелните западни търговци, а максимално отстоявали собствения си стопански интерес. С провеждането на подобна политика вероятно трябва да обясним и влошаването на отношенията между България и Генуа в началото на XIV в. Генуезците открай време били най-сериозният търговски съперник на Венеция и също се стремели да извоюват определени позиции в българските земи. Предполага се, че цар Теодор Светослав се опитал да въведе регламентирана митническа тарифа за генуезките търговци в страната, което срещнало и съответния отпор. През 1316 г. сенатът на републиката издал два декрета, с които забранил да се извършва търговска дейност в земите, подчинени на българския владетел. Впоследствие тези забрани постепенно отпаднали, но като ця-

ло Генуа ориентирала своя интерес към земите на Добруджанското деспотство. Израз на това бил договорът, сключен с деспот Иванко през 1387 г., който дал изключителни привилегии на генуезките търговци. В същото време откъсналото се като самостоятелно Видинско царство продължило да поддържа търговски взаимоотношения с традиционния партньор на българите – Дубровник. През разглеждания период България внасяла главно платове, оръжие, сол, подправки, предмети на разкоша, а изнасяла селскостопански продукти.

ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ СРЕДНОВЕКОВЕН ГРАД

Градовете заемали важно място в цялостния стопански облик на средновековна България. Тяхното възникване е закономерен резултат от напредналото обществено развитие на труда, от отделянето на занаятите от селското стопанство и съсредоточаването на занаятчийското производство на определени места. Развитието на градския живот в българските земи до голяма степен се обуславяло и от специалните условия, които славяните и прабългарите заварили на Балканския полуостров. В пределите на Византия имало редица градски центрове, основани още през Античността. В резултат на варварските нашествия някои градове били обезлюдени и разрушени, но други продължили да съществуват въпреки големите етнически и политически промени. Налице била видима приемственост между ранновизантийския и средновековния български град (особено в Тракия и Македония, които се присъединили по-късно към българската държава). Редица градове, известни от Античността, като Филипопол (Пловдив), Адрианопол (Одрин), продължили да се развиват и през Средновековието. От друга страна, новите обществени отношения, новият поминък и начин на живот, наложени от славяните и прабългарите, довели до появата на нови селища, които постепенно се превръщали в средновековни градове. Типичен пример в това отношение е първата българска столица Плиска. Тя възникнала като укрепен лагер – аул на прабългарите, изграден съобразно с техните военностратегически и държавнически традиции. Впоследствие Плиска се оформила като значително градско средище, където се съсредото-

чил политическият и културният живот на езическа България. По подобен начин се развил и Преслав; от военен лагер той се превърнал в най-големия стопански, политически и културно-религиозен център в българските земи през X в. Писмените извори сочат, че през IX–X в. броят на градовете растял непрекъснато. В руската летопис „Повесть временных лет“ се споменава, че само по долното течение на р. Дунав през X в. в България имало близо 80 града. Сред тях по-големи били Дръстър, Никопол и Видин. Византийските хроники неведнъж споменават освен Преслав и Плиска градовете Маркели и Прават (в Тракия), Средец, Перник, Скопие, Преспа, Охрид, Мъглеж и др.

През XIII и XIV в. наред със старите градски центрове възникнали нови, като столицата Търново, Ловеч, Червен, Овеч, Росокастро, Девелт, Копсис, Крън. В Родопската област били съсредоточени много градове, които имали важни отбранителни функции: Станимака (Асеновград), Баткун, Цепина, Перперек. Известни градове в Западна и Югозападна България били Велбъжд (Кюстендил), Мелник, Стоб, Просек, Земен и др.

В домашните извори като общо название на големите селища се употребява думата „град“. Това обаче не означава, че всички градове в средновековна България имали еднакво обществено-политическо и икономическо значение. В действителност малка част от тях представлявали значителни центрове с многобройно население и важни военноадминистративни функции. Такива градове били Търново, Средец, Пловдив, Видин, Варна, Червен, Скопие, Охрид. Според сведенията на един участник в Третия кръстоносен поход (1189 г.) в Пловдив имало толкова много къщи, че 120-хилядната армия на рицарите заела само половината от тях. Останалите градове били сравнително малки селища с аграрен облик и малък брой жители. Тяхна отличителна черта е крепостната стена, зад която градското население търсело закрила.

Архитектурен и социално-икономически облик. Археологическите проучвания показват, че средновековният български град се състоял от две части – вътрешен и външен град. Началото на това своеобразно разделение било поставено още с изграждането на столицата Плиска. Същата структура била характерна и за Преслав. Но за разлика от Плиска, тук и външният град имал стабилно каменно укрепление. В градската архитектура през XIII и XIV в. постепенно се наложила практиката да се избират труднодостъпни и естествено

защитени места за изграждането на вътрешния град. По правило той бил предназначен за градската аристокрация. Там се издигали царските дворци, жилищата на болярите и на висшето духовенство. Външният град бил основно средище на стопанска дейност, затова непрекъснато се разраствал. В по-големите градове постепенно се образували цели квартали (предградия) за по-бедното население, които оставали извън крепостните съоръжения. Градското население от небългарски произход също живеело в обособени квартали. В Търново имало два такива квартала: единият за франките (т.е. за хора, дошли от Западна Европа), а другият за евреите. Според сведенията на Одон дьо Дьой, участник във Втория кръстоносен поход, латинците в Пловдив също имали отделен квартал. Пъстрият етнически облик на по-големите български градове бил типично явление изобщо за балканския град. За това свидетелства в едно свое писмо охридският архиепископ Димитър Хоматиан. Той споменава, че в „християнските земи и градове открай време било позволено да живеят хора друговерци и другоезичници", а именно „евреи, арменци, исмаилити, агаряни". Те обаче според архиепископа не живеели „заедно с християните, а отделно в свои махали, било вътре, било вън от града".

Стопанският облик на българския средновековен град се определя до голяма степен от развитието на занаятите. Археологическите разкопки показват, че във всички по-големи градове се практикували занаяти, свързани с обработката на различни метали (желязо, мед, бронз, сребро и злато), с изработването на земеделски сечива, оръжия, съдове, накити. В Преслав са открити две железарски работилници, едната от които е работила през IX–X в., а другата – през XIII в. За железарска работилница в Средец от края на XIV в. споменава турският военачалник Лала Шахин.

Керамичното производство също има стари традиции в българските земи. През X в. Преслав се оформил като най-голям център за изработка на прочутата „преславска керамика". Голям брой керамични работилници са открити в Търново, откъдето е известната от XIII–XIV в. сграфито керамика.

В българския средновековен град били практикувани над 30 вида занаяти. Това свидетелства за трайно разделение на труда и за наличието на обособен слой от занаятчии. В историческите извори те се обозначават с термина „технитари" (от гръцката дума „τεηνε", която означава изкуство, умение). В някои сръбски грамоти отнася-

щи се до земи, владени по-рано от българските царе, се среща и названието „майстори“. В споменатото „Похвално слово за Киприян“ от Григорий Цамблак занаятчиите, които излезли да посрещнат архиепископа, са наречени „художники“. Липсват обаче достатъчно данни, дали занаятчиите в средновековна България са имали свои организации. Косвено доказателство за съществуването на занаятчийски сдружения е фактът, че в някои градове, като Търново и Червен, занаятчиите с еднакви професии живеели в отделни квартали, на едни и същи улици. Освен това археологическите проучвания недвусмислено свидетелстват и за наличието на масова и стандартизирана занаятчийска продукция, която очевидно била предназначена за пазара. Има сведения за сдружение на занаятчии рудари в град Ново Бърдо, организирано през XIV в. вероятно по образец, донесен от саксонски преселници. За това свидетелства т. нар. „Рударски закон“, който строго регламентирал дейността на тези занаятчии.

Мястото на града в политическата структура на българската държава. Българският средновековен град за разлика от повечето западноевропейски градове обикновено бил подчинен на централната власт или най-често се намирал под властта на местен феодал. Големите права, които той имал над градското население, го правели независим от централната власт. Това се превърнало и в една от главните причини за появата на политическия сепаратизъм в средновековна България. Господстващата социална прослойка в градовете били болярите, висшите граждански и военни сановници, митрополитите, епископите и игумените на някои манастири. За останалата част от населението в изворите обикновено се използва общото название „народ“ или „простие люди“. Това били дребни земевладелци, занаятчии, търговци, наемни работници и представители на нисшия църковен клир. Немалка част от градовете съставлявала и градската беднота – т. нар. „нищие люди“. Към тях се числели безимотните граждани, зависимото население в градовете – парици и отроци, а също и хора без определени професии.

Развитието на средновековния български град показва, че за разлика от западноевропейския той не успява да се превърне в надеждна опора на централната власт в борбата ѝ срещу феодалния сепаратизъм. Това се оказало в значителна степен съдбоносно за политическата стабилност на средновековна България и допринесло за нейния залез в края на XIV в.

БЪЛГАРИТЕ В МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ

МАКЕДОНИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

През античната епоха появата на името „Македония“ е свързано със създаването на древномакедонската държава. Първото му споменаване се отнася към 800 г. пр. Хр., когато според легендата е живял Македон – прародителят на македонците. Предполага се, че те са били сродно на траките племе, което създало своя държава с името Македония. Нейните територии са обхващали земите по течението на р. Бистрица и р. Вардар. Най-голям разцвет македонската държава достигнала при Филип и неговия син Александър Македонски. След като римляните завладели Македония, те назовали с това име образуваната от тях провинция. През IV в., когато Римската империя се разделила, тази провинция, която обхващала бившите земи на древномакедонската държава, останала в пределите на Византия. Интересно е да се отбележи,че през Средновековието с името „Македония“ византийците започнали да означават една тема, която създали в земите на днешна Тракия с център Адрианопол (дн. Одрин).

Славянските нашествия от края на VI и първата половина на VII в. променили коренно етническия облик на областта. Тя била заселена плътно от славянски племена, имената на някои от които често се споменават във византийските извори. По-известни били обитаващите Средна и Южна Македония сагудати, берзити и драгувити. Те активно участвали в петте обсади на Солун и макар да не успели да завладеят града, плътно населили неговия хинтерланд. Част от тях постепенно проникнали и в самия град и променили в известна степен етническия му облик. Империята положила немалко усилия да интегрира новите заселници. За един сравнително дълъг период македонските славяни били политически подчинени на

византийските императори, които по пътя на християнизацията се стремели да ги превърнат във верни поданици. Македония е всъщност областта, която най-късно била включена в пределите на българската държава. Както е известно, това било осъществено по време на управлението на хан Пресиан (836–852). Присъединяването на Македония се оказало от съдбоносно значение за процеса на славянизация на българската държава, намерила своя естествен завършек с покръстването и приемането на славянската писменост. Същевременно не трябва да се забравя и фактът, че с присъединяването на Македония в пределите на българската държава заживели и потомците на Куберовите българи, заселили Битолското поле в последните десетилетия на VII в. Така Македония се превърнала в една от люлките на българската народност, която се формирала през втората половина на IX и началото на X в.

Съществен белег на тази народност е налагането на общото етническо название „българи". Налице са редица писмени свидетелства за разпространението на това название в македонските земи. Името „българи" се открива нееднократно в житието на св. Климент Охридски, съставено наскоро след смъртта му (916 г.) и използвано по-късно от охридския архиепископ Теофилакт Охридски. В един пасаж от произведението се възхвалява Климент, че предал заветите на християнската църква на българите. Очевидно това етническо име здраво е вкоренено сред населението на тези краища в Македония, където се е подвизавал бележитият книжовник. Като нарича себе си българин, неизвестният житиеписец означава като български и езика, на който говори по това време населението в Македония. И това не е случайно, тъй като е добре известно, че през първата половина на X в. областта се превръща в едно от главните средища на старобългарската култура и книжнина. Със своята неуморна дейност Климент Охридски поставя началото на Охридското книжовно средище, където за кратко време обучава голям брой ученици. През Златния век на българската култура и книжнина, съвпадащ с управлението на цар Симеон (893–927), в Македония се създават забележителни духовни и материални ценности, представляващи неразделна част от съкровищницата на старобългарската култура. През последните години бяха обнародвани малко познати химнографски творби на охридския архиепископ от началото на XIII в. Димитър Хоматиан. В тях делото на Климент Охридски се възхвалява и, кое-

то е особено важно, се свързва неразделно с българите в Македония. В Стихири за св. Климент на „Молебен канон“ четем следните стихове: „Нека всички да прославим великия Климент, учителя на българите, извор на чудесата, гонител на бесовете, като наш застъпник и избавител в бедите.“ А в друг канон се казва: „Ти твърдо проповядваше небесното царство, царете и людете български се засрамиха от тебе, премъдри, и всички наклониха ушите си към тебе.“ А в Канон, посветен на Климент Охридски от приемника на Димитър Хоматиан Константин Кавасила, срещаме следния стих: „Възхвалявам те, Климente – ти си христовото благовоние и наша гордост. Царят на славата откри в тебе (славни) творец и се всели в тебе заедно с Отец и Дух, Климente, и изпълни земята на българите с познанието за себе си... Областта на българите се гордее, отче, че те е придобила като тихо пристанище и най-спокоен залив, неразрушима крепост и стена непоклатима, спасение от изкушенията и облекчение в скърбите.“ Приведените дотук примери са много показателни за етническия облик на Македония през X в., още повече, че ги откриваме в произведенията на византийски книжовници и духовни дейци, чиято дейност е била тясно свързана с македонските земи.

Македония се оказва обаче през разглеждания период не само един от най-важните културни центрове на средновековна България. В последните десетилетия на X и началото на XI в. българските земи в Македония се превръщат в главен политически център след завладяването на Северна България и Преслав през 971 г. от войските на византийския император Йоан Цимисхий. Тогава фактически била унищожена само една част от българската държава, докато земите в Македония все още пазели своята политическа независимост. Наследниците на българския престол Борис II и Роман били пленени от византийците и отведени в Цариград, но надеждите, че това ще сломи непокорния дух на българите, останали напразни. Начело на борбата срещу византийския нашественик застанали българите в Македония, ръководени от четиримата братя: Самуил, Давид, Арон и Мойсей – синове на един от известните български боляри в Югозападна България – комит Никола. Възползвали се от смъртта на император Йоан Цимисхий (973 г.) и от започналите във Византия междуособни борби, четиримата братя успели да освободят отново Североизточна България. Населението от всички български земи признало тяхната власт, тъй като законните

наследници на българския престол Борис II и Роман се намирали все още в Цариград. Възползвайки се от събитията, те успели да избягат, като в Македония се добрал невредим само Роман. Той бил приет с почести и тържествено провъзгласен за цар. Това показва, че синовете на комит Никола признавали старата българска династия и гледали на своята съпротива като неделима част от борбата на целия български народ срещу Византия.

Съпротивата на българите в Македония срещу византийския нашественик била ожесточена и продължителна. В нея намерили смъртта си Давид и Мойсей. След 986 г. единствен водач останал Самуил. Той не се поколебал в името на делото, което е започнал, да погуби своя брат Арон, поддал се на лъжливите обещания на византийците и станал предател. След смъртта на българския цар Роман (997 г.) Самуил се провъзгласил за цар на българите и продължил борбата с неотслабваща сила. След злощастната за българите битка при с. Ключ през 1014 г. съпротивата била продължена от сина на Самуил Гаврил Радомир (1014–1015), а малко по-късно – от цар Иван Владислав (1015–1018). Всички византийски хроники, които описват управлението на тези царе, говорят, че срещу византийците в Македония се сражавали българи. В съчинението на известната византийска писателка от XII в. Ана Комнина Самуил е наречен „последен от българската династия". Не е случайно също, че през 1018 г., когато Василий II влязъл в последната българска столица Охрид, той бил наречен заради своята жестокост към сражаващите се българи „българоубиец". Най-показателен паметник, който свидетелства за разпространението на българското народностно име в Македония, е известният каменен надпис на цар Иван Владислав. В увода на надписа, изсечен в чест на възстановяването на крепостта Битоля, Иван Владислав се зове „самодържец български", а по-надолу се казва, че крепостта била направена за убежище и за спасение на живота на българите. По-нататък се подчертава, че „този цар и самодържец беше българин по род и внук на двамата благоверни Никола и Рипсимия, син на Арон..." Едва ли има по-убедителна изява на съзнанието за народностна принадлежност от това кратко, но показателно известие в официален надпис, изсечен по нареждане на самия владетел на българската държава. Надписът представлява неопровержимо доказателство, че населението на Македония, където е бил центърът на съпротива срещу византийците

при Самуил и неговите приемници, се е чувствало и назовавало българско. Не е случаен и фактът, че след окончателното завоюване на България от византийците македонските земи били обособени в отделна териториално-административна единица, която била наречена тема „България“, с център град Скопие.

Дългогодишната борба на цар Самуил и неговите наследници за отстояване на политическата независимост намерила дълбок отглас сред българското население в Македония. Техните подвизи се предавали от уста на уста, а в създадените по време на византийското владичество домашни писмени паметници Самуил неизменно фигурира сред имената на останалите български царе. Показателен пример в това отношение е Българската апокрифна летопис от XI в., в която се възхваляват делата на някогашните български владетели, между които се срещат и имената на Мойсей, Арон и Самуил. И покъсно, през XII и XIII в., споменът за делата на последните български царе Самуил, Гаврил Радомир и Иван Владислав продължавал да бъде жив. В един от най-интересните и важни домашни паметници от XIII в. – т. нар. „Борилов синодик“, се отдава „вечна памет на Роман, Самуил, Радомир Гаврил, Владислав, древни български царе, които със земното царство наследиха и небесното“.

Трайният спомен, който оставил Самуил в съзнанието на своите потомци, е намерил израз и в съчинението на византийската агиография от началото на XIII в., известно под наслов „Похвално слово за чудесата на великия мироточец Димитър“ от Йоан Ставрикий. В него между другото четем: „В предишно време и не много отдавна владеел над българите онзи прочут Самуил, който и досега е в устата на българите. Той бил завладял покрай другите земи и цялата българска и ромейска земя на запад от града на солунчани и здраво управлявал като военачалник.“

МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ

Дългогодишните борби на българите в Македония изградили у тях дух на непримиримост и нежелание да се подчиняват на чуждата власт. Ето защо още в първите десетилетия на XI в. Македо-

ния се превърнала в един от главните центрове на съпротивата срещу византийското владичество. През 1040 г. там избухнало голямо въстание на българското население, ръководено от внука на цар Самуил – Петър Делян. За кратко време въстанието се разраснало и обхванало почти цяла Македония. Византийските хронисти, които разказват за събитията, нееднократно отбелязват, че водените от Петър Делян въстаници били българи. Твърде показателни в това отношение са сведенията за въстанието, които ни дава византийският историк Михаил Псел. Той отбелязва, че Петър Делян положил немалко усилия да убеди своите последователи, че е от благородно потекло и е внук на цар Самуил. Това било необходимо, тъй като по думите на Псел „българите имат обичай да поставят начело на народа люде от царски род". Въпреки неуспеха на въстанието името на Петър Делян се запазило в историческата памет на местното население, което създало легенди за подвизите му. В споменатия Български апокрифен летопис от XI в. срещаме името на български цар с прозвището Оделян, под което очевидно се крие личността на Петър Делян. За него се разказва, че приел „българското царство и създал три града по българската земя – Червен, Несебър и Щип". Не може да не прави впечатление, че градовете не са подбрани случайно, а символизират единството на българската държава в трите нейни области – Мизия, Тракия и Македония.

Три десетилетия по-късно отново в Македония избухнало второ голямо въстание срещу византийската власт. Византийските хронисти съобщават, че основната маса от въстаниците били българи, ръководени от един потомък на стар аристократичен род на име Георги Войтех. Отначало те имали успех и завладели важни градове в Македония – Охрид и Девол. Постепенно обаче византийската армия взела надмощие и въстанието било потушено.

Неоценими по своята стойност сведения за българите в Македония през XI–XII в. е оставил охридският архиепископ Теофилакт. Запазени са редица писма до византийски велможи и духовници, в които той нееднократно отбелязва, че подчиненото му паство се състои предимно от българи. Непрекъснато се оплаква, че се е „оварварил" сред българите, говори за тях с подчертано пренебрежение и, което е особено интересно, се мъчи да прави обобщения за българския характер. В едно свое писмо например той пише с нескривана злоба за някой си парик на име Лазар, който пристигнал в

Константинопол и започнал да злослови по негов адрес наляво и надясно. От този частен случай, в който несъмнено прозират лични взаимоотношения, Теофилакт прави обобщение за населението, сред което живее, като казва, че „българската природа храни всякакви злини". На друго място, пак по повод на поведението на Лазар, Теофилакт пише, че парикът „блъскал главата си в земята и се вайкал с олелии и други обикновени за българите способи". Разбира се, трябва да бъдем внимателни, когато използваме сведенията на Теофилакт, поради очевидната им тенденциозност, но онова, в което не можем да се съмняваме, е, че той добре е познавал етническия произход на своето паство и поради това съвсем точно го е определил като „българско".

Могат да се приведат многобройни сведения не само от византийски, но и от западен произход, от които ясно се вижда, че българският народ е обитавал през XI–XII в. както областите Мизия и Тракия, така и Македония.

Схващането, че Македония е част от българските земи, е прокарано в редица съчинения на западни автори (французи, немци, италианци и пр.), писани през XI–XII в. във връзка с кръстоносните походи. Могат да се посочат съчиненията на Вилхелм Тирски, Петър Тудебот, Раймунд Агелер, Одерик Виталис, Гиберт и т. нар. „Дела на франките". За тези писатели било ясно, че българските земи опирали до Адриатическо море. Като се започне от неговото крайбрежие, българи живеели на изток, югоизток и североизток в една обширна територия между Дунав, Черно и Бяло море. Именно тя образувала в своята цялост „всичката българска земя", както се пише нееднократно в старобългарските книжовни паметници от XI–XII в.

СЪДБАТА НА БЪЛГАРИТЕ В МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ XIII–XIV В.

Успешното въстание на братята Асен и Петър през 1185 г. сложило край на близо двувековното византийско владичество. Една от главните задачи, които си поставили двамата братя, била да включат в пределите на възстановената държава всички територии, обитавани от българско население, в това число и Македония. По

време на въстанието там действал като близък помощник на Асен и Петър боляринът Добромир Хриз. Окончателното завладяване на по-голямата част от Македония било постигнато от цар Калоян – третият, най-малкият брат на Асен и Петър. Редица сведения сочат, че и през разглеждания период преобладаващата част от населението в Македония си оставало българско. Важни в това отношение са съчиненията, писмата и посланията на охридския архиепископ Димитър Хоматиан. Грък по народност, той бил начело на архиепископията в периода между 1216–1234 г. и вземал дейно участие в политическите борби на Балканския полуостров на страната на епирския деспот Теодор Комнин. В съхранената му богата кореспонденция има интересни сведения за етническия състав на Македония и особено на град Охрид, където е било седалището на архиепископията. В писмо до митрополита на Керкира Педиадит Димитър Хоматиан отбелязва, че се е „оварварил", тъй като „дълго време живял сред българите". Той, подобно на предшествениците си, неведнъж се оплаква, че е един „оварварен" мъж и че усеща осезателно влиянието на местното население, сред което се намира. И наистина, съвсем естествено е след близо 20-годишен живот между население, в преобладаващата си част българско, Димитър Хоматиан да свикне с неговите нрави, да научи езика му. За това свидетелства едно негово писмо до сръбския крал Радослав, в което се тълкуват някои канонични въпроси. Охридският архиепископ отбелязва, че предпочита да отговори на гръцки език, „защото с недостатъчното знание, особено на български език, не може да се тълкува и говори, като се изхожда от логиката". От тези думи става ясно, че Хоматиан е знаел български, но не се е решил да отговори на този език, тъй като не е владеел тънкостите му, даващи възможност да тълкува богословски въпроси. Във всекидневното си общуване с жителите на Охрид и селищата, подчинени на архиепископията, обаче той сигурно си е служел с простонародната българска реч. От запазените актове на архиепископията се вижда, че при него са идвали много българи, които е трябвало да изслуша и разбере. В актовете се срещат редица български имена, като Братан, Радов, Десислава, Добри, Велкан, Дража, Доброслав, Мирослав, Белослав, Слав и др. За българския етнически състав на населението, сред което Димитър Хоматиан е проповядвал и раздавал правосъдие, може да се съди от един надпис върху сребърна икона, открита в охридската църква „Св. Климент". Там

между другото се казва: „Обковата на иконата ти, о, украсителю на света, е от Димитрия, архипастир на българите."

Освен че е автор на химнографски творби в чест на Климент Охридски, Димитър Хоматиан написва и кратко житие на Климент, в което намираме редица потвърждения за българския етнически облик на Македония. Още в самото начало на житието охридският архиепископ е сметнал за необходимо да отбележи, че Климент, „този велик наш отец и светилник на България, по род бил от европейските мизи, които народът знае и като българи". Това пояснение очевидно е било предназначено за населението в Охрид, което Хоматиан се стремял да спечели, повдигайки патриотичните му чувства. В житието срещаме и друго красноречиво доказателство, че в началото на XIII в. Димитър Хоматиан е живял и проповядвал в земи, където се е разнасяла българска реч. Възхвалявайки делото на св. Климент, той казва: „Пръв заедно со божествения Наум, Ангеларий и Горазд усърдно изучил Свещеното писание, преведено с Божието съдействие на тукашния език от Кирил." Няма съмнение, че под израза „тукашния български език" Димитър Хоматиан има предвид езика, на който е говорело населението в Охрид и неговата област, т. е. земите, където преди повече от три века се е подвизавал св. Климент Охридски.

Създалото се политическо единство на всички български земи се запазило до средата на XIII в., когато България достигнала при цар Иван Асен II (1218–1241) върха на своето политическо могъщество. Нейните граници опрели на три морета – Бяло, Черно и Адриатическо, а ролята ѝ на пръв военен и политически фактор на Балканския югоизток била призната от всички. Владетели от близки и далечни страни се надпреварвали да търсят съюз с Иван Асен II. Порасналото самочувствие на българския владетел най-добре е отразено в един каменен надпис, изсечен в чест на победата на българските войски над армията на епирския деспот Теодор Комнин в битката при село Клокотница (1230 г.). Там се казва: „...разбих гръцката войска, а самия цар Кир Теодор Комнин взех в плен с всичките му боляри. И цялата му земя от Одрин до Драч превзех, гръцка още и албанска и сръбска, пък градовете, които се намират около Цариград, и самия този град владееха френките (т. е. западните кръстоносци – б.а., П.А.) и те се подчиняват под ръката на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мене, и благодарение на мене прекарваха дните си."

След смъртта на цар Иван Асен II българската държава тръгнала към постепенен упадък. За това съдействали както причини от вътрешно естество, така и редица промени в политическата обстановка на Балканския полуостров. Съседите на България и на първо място никейските императори, като се възползвали от отслабването ѝ, след няколко успешни похода успели да сложат ръка върху почти цяла Македония. Откъсването на областта от българската държава не предизвикало обаче сериозни етнически промени – населението си оставало в преобладаващата си част българско. За това съдим по историята на византийския хронист Георги Акрополит. Той разказва, че по време на българо-никейската война (1254–1255) цар Михаил II Асен успял да си върне за кратко време без съпротива редица крепости от Тракия и част от Македония, тъй като повечето от жителите им по думите на Акрополит били „българи, които преминавали на страната на едноплеменниците си, за да се отърват от ярема на чуждоезичниците".

Бурните политически събития, които засегнали Македония, не попречили на последователите на Димитър Хоматиан да се стремят да поддържат същата политика на толерантност и уважение към народностното чувство на българите в Македония. Пример за това дава споменатият вече Константин Кавасила, охридски архиепископ при император Теодор II Ласкарис (1225–1259) и в началото на управлението на император Михаил VIII Палеолог – време, когато Охрид и неговата област са във византийски ръце и там се разпореждат византийски областни и местни управители. Независимо от това някои произведения на Кавасила сочат какъв е бил етническият произход на основната част от населението, сред което е проповядвал. Особено показателно е неговото обръщение в служба, посветена на св. Наум, в което се казва: „Нашият светец и светилник се яви днес, елате мизийско (т. е. българско – б. а., П. А.) множество, да се съберем, да се радваме с него... Достойно България ти чества паметта." Във връзка с това трябва да отбележим, че наред със св. Климент, и св. Наум се е славел с голяма популярност сред българите в Македония. Добре известно е, че когато Климент става епископ, неговото учителско място в Македония заема съратникът му Наум. Могат да се посочат и други примери от по-късно време, от които се вижда, че и следващите охридски архиепископи са били със съзнанието, че живеят и проповядват сред българи. То-

ва доказва например надписът върху копринена плащаница, подарена на охридския архиепископ Григорий от император Андроник II Палеолог: „Пастирю на българите, спомни си при жертвоприношенията за владетеля Андроника Палеолога.“ Посвещението е интересно не само с това, че охридският архиепископ подобно на предшествениците си е наречен „пастир на българите“, но и поради факта, че определението е дадено от самия византийски император. По този начин той фактически е посочил какво е населението в Охрид, въпреки че градът се намирал в пределите на Византия.

Всички споменати дотук свидетелства в извори от византийски произход ясно сочат, че познатата титла, която са имали охридските архиепископи от XIII и XIV в. (когато град Охрид е бил духовният център на попадналите под византийска власт български земи) – а именно „архиепископ на Юстиниана Прима и цяла България“, не е само една обичайна, лишена от съдържание и наследена по традиция от XI и XII в. формула. Под името България през XIII и XIV в. се подразбирали онези земи, населени с българи, които останали подчинени в духовно отношение на Охридската архиепископия. Във връзка с това може да се цитира един интересен пасаж от историята на Никифор Григора (XIV в.), в който той дава обяснение на географските понятия в титлата на охридските архиепископи. За името България се дава следното обяснение: „На север от река Дунав има земя, по която протича една голяма река, местните жители я наричат Булга, от нея получили своето име и самите българи, които по своя произход не са нищо друго, освен скити. Когато недъгът на иконоборството тревожеше православните, българите се надигнали оттам с децата си и жените и в безбройно множество преминали Истър (Дунав). Пристигайки в териториите на двете Мизии, простиращи се по Истър, и ограбвайки съвсем мизийците, като вихрушка или като мълния те заели Македония и прилежащата към нея Илирия, удовлетворени от условията, които намерили там. Тяхна столица за в бъдеще станал този град, който Юстиниан удостоил с честта да бъде архиепископия, и го нарекъл, както казахме, Първа Юстиниана. После по името на народа, заселил се там, тази страна се преименувала в България, а Първа Юстиниана била призната за митрополия на България.“ Както се вижда, Григора обяснява названието България в титлата на охридския архиепископ с факта, че самият град Охрид и неговата околност били населени с българи.

По-надолу той продължава своите разсъждения и отбелязва, че преди Търновската архиепископия да стане патриаршия при Иван Асен II, тя била подчинена на архиепископията на Първа Юстиниана (т. е. гр. Охрид) „поради старинния общ произход на тамошния народ". Тези думи на Григора, писани през първата половина на XIV в., засягат случилото се преди един век, поради което не предават съвсем точно събитията около статута и провъзгласяването на Търновската патриаршия през 1235 г. Независимо от това обаче твърдението е показателно с факта, че за византийския историк е съвсем естествено някога Търновската архиепископия да е била подчинена на Охридската, щом като в земите и на едната, и на другата живее един и същи народ, т. е. българи.

Усилията на българските владетели от втората половина на XIII в. да присъединят Македония към България останали безуспешни. Една от причините за това било обстоятелството, че те се намирали във васални отношения спрямо татарите и не можели да водят самостоятелна активна външна политика. В същото време, когато България изживявала тежки десетилетия, започнала да расте ролята на Сърбия като фактор в политическия живот на Балканския полуостров. Сръбските владетели обаче, вместо да положат усилия за трайното обединяване на всички сръбски земи, насочили своите погледи към Македония, която в момента била под византийска власт. Така, докато пред българските царе стояла задачата при благоприятни условия да върнат обратно в пределите на България Македония, сръбските крале отправяли поглед към нея с намерението да постигнат териториално разширение в земи, които Сърбия никога не била притежавала. В това се състои и основната разлика в политиката на двете държави спрямо Македония. Българските владетели полагали усилия да възстановят, доколкото е възможно, България в нейните някогашни етнически граници, докато политиката на Сърбия носела завоевателен характер.

Началото на сръбското проникване в Македония било поставено по времето на крал Милутин (1282–1321). Към края на XIII в. той успял да сложи ръка върху почти цяла Северна Македония. Проникването на сърбите, които се възползвали от отслабването на Византия, в Македония неминуемо водело към сблъсък с българската държава. Разширението на Сърбия било посрещнато с тревога от българския цар Михаил III Шишман (1323–1330), чиято постоян-

на грижа оставало възстановяването на териториалната цялост на държавата. Политическите му ходове показват, че той не виждал друг изход от създаденото противоречие, освен войната. Първата стъпка в тази насока бил разводът му със сръбкинята Ана-Неда и лишаването на нейните деца от право върху престола. Българският цар се надявал да вземе връх над Сърбия в предстоящата война и привлякъл на своя страна византийския император Андроник III. През 1330 г. край Велбъжд българи и сърби се срещнали в решително сражение. За съжаление цар Михаил III Шишман се отнесъл твърде лекомислено към обещанията на крал Стефан Дечански за еднодневно примирие. Сърбите нападнали вероломно българския лагер и разбили войската на царя. Той бил тежко ранен и малко покъсно починал от раните си. Битката при Велбъжд в редица отношения представлява преломен момент в политиката на България спрямо Македония. Сърбия получила определено надмощие на Балканския полуостров, а наследниците на Михаил III Шишман постепенно загубили надежда, че Македония ще може да се върне в пределите на България. Разбира се, за това роля изиграли ред фактори, сред които били не само засилването на Сърбия и византийската дипломация, но и появата на турците на полуострова.

При най-могъщия сръбски крал Стефан Душан (1331–1355) под властта на Сърбия попаднали Централна и Южна Македония. Сръбският владетел бил обладан от мечтата да завладее самата столица Константинопол и в това отношение действията му твърде много наподобявали политиката на цар Симеон. През 1346 г. в Скопие със съдействието на цар Иван Александър той се провъзгласил за цар.

Трябва да се отбележи, че политическото разпокъсване на Македония, която от средата на XIII в. попада под византийска, а през първата половина на XIV в. – под сръбска власт, е част от доста познато явление в Балканското средновековие. По-характерните черти на тази епоха са периодите на продължителни войни и конфликти, на възход и упадък на отделните балкански държави, в резултат на което едни или други земи се оказват в ръцете на различни владетели. Нагледен пример в това отношение представлява историята на македонските земи, върху които, възползвайки се от упадъка на България, последователно предявяват политическите си домогвания Византия и Сърбия. Същевременно обаче трябва да се подчертае, че промяната в политическата принадлежност на тези земи съвсем не е свързана с ко-

ренни изменения в техния етнически облик. И под византийска, и под сръбска власт в тях продължавало да живее българско население. Доказателство за това са някои от титлите на сръбските крале през XIV в. В тях са изброени земите и народите, попаднали под властта им. Най-често тези титли били поставяни под текстовете на дарствени хрисовули, чрез които сръбските крале правели щедри дарения на манастири. Срещат се също и в официални дипломатически писма и законодателни паметници. Така крал Стефан Душан в едно писмо до венецианците от 1345 г. се величае между другото и като крал на „немалка част от българското царство". В грамота, издадена в полза на Дечанския манастир между 1343–1345 г., той отново се зове и „владетел на български предели". Същата съставка от титулатурата му откриваме и в увода към т. нар. „Душанов законник", излязъл през 1349 г. Интерес представлява също отговорът на въпроса, на какво основание сръбският крал се определя и като владетел на „български земи", след като е известно, че по време на неговото управление отношенията между България и Сърбия са били добри и не е имало териториални промени между двете страни. Залог за тези мирни отношения бил бракът на Стефан Душан със сестрата на Иван Александър – Елена. Причината за посочените добавки към титлата на сръбския крал трябва да търсим в резултатите от териториалните му завоевания в Македония. След първата си война с Византия през 1334 г. той отнел земи от империята, населени предимно с българи, в които се намирали градове като Охрид, Прилеп и т. н. След намесата му във византийските междуособици (1342 г.) той присъединил към Сърбия и Струмишката област на полусамостоятелния владетел Хрельо. Красноречиво доказателство, че населението в тази област е било българско, дава Никифор Григора, който през 1326 г. участвал в едно пратеничество до Сърбия и преминал през Струмишката област. Той отбелязва: „Повечето от тукашните стари жители са от онези мизи (т. е. българи – б. а., П. А.), които живеят в съседство с нас."

Трябва да се отбележи, че в своите завоевания в Македония крал Стефан Душан добре съзнавал, че поставя ръка върху територии, владени преди не само от византийските императори, но и от българските царе. Сведение за това откриваме в хрисовула на Стефан Душан за манастира „Трескавец" край Прилеп. Той отбелязва, че дава този хрисовул „по подобие на древните български царе, които преди мене владееха тези земи".

Важен извод, който може да се направи от разгледаните дотук исторически свидетелства за значението на изразите „български предели", „български страни" и пр. в титлите на Стефан Душан, е, че определението „български" е дадено на част от завладените земи в Македония с оглед на техния етнически облик, а не на политическата им принадлежност към Византия. В подкрепа на това могат да се посочат и някои грамоти, в които между другото сръбският владетел се зове направо „цар на българите". В грамота за Хилендарския манастир (1347 г.) срещаме следната титла: „Стефан в Христа Бога благоверен цар и самодържец на Сърби, Гърци и Българи." Подобна е титлата и в друга грамота от 1350 г. за манастира „Св. Архангел" в Ерусалим: „Стефан, цар на Сърбите, Гърците, на Българите, на Деспотата и Поморие." Макар и кратки, тези титли очевидно отразяват точно основните етнически компоненти, от които се е състояла голямата държава на Стефан Душан. В нея, наред със сърби и българи, имало и немалко гърци, живеещи отчасти в Македония и особено в Тесалия, която също попаднала за известно време в сръбски ръце.

Интересно е да припомним, че един от първите историци, който обръща внимание върху названията „български предели" и „Българи" в титулатурата на Стефан Душан, е Отец Паисий. В своята „История славяноболгарская", където е отделено място и на управлението на сръбските крале, Паисий пише следното за Стефан Душан: „Той, Стефан, завладял някои земи от българите и гърците, но неговото царство било съвсем кратко. Той покорил охридския крал и тамошните българи и се писал за цар на българите."

Хетерогенният етнически състав на Душановата държава бил една от главните причини след неговата смърт тя да се разпадне. Настъпило силно политическо разпокъсване на Македония. Жената на Стефан Душан – Елена, се оттеглила в гр. Серес (Южна Македония) и започнала да управлява независимо града и областта около него. След смъртта на Елена през 1365 г. начело на владенията ѝ застанал Йоан Углеша. Един от най-могъщите владетели в Западна Македония бил братът на Углеша – Вълкашин, който владеел земите между Скопие, Прилеп и Призрен. В Североизточна Македония се оформило самостоятелното владение на братята Иван и Константин с център Велбъжд (дн. Кюстендил). Владенията на двамата братя постепенно се увеличавали и включили градовете Кратово, Щип, Струмица, Петрич и др.

Така българите в Македония се оказали разделени между много самостоятелни господари, всеки от които провеждал собствена политика. При такова развитие на събитията на Балканския полуостров през първата половина на XIV в., когато Македония останала откъсната от Търновска България, естествено бихме поставили и въпроса, каква е била политиката на цар Иван Александър. В историческата литература съществуват различни и понякога съвсем противоположни преценки за управлението му. Направени са някои крайни изводи, обвиняващи българския цар, че в дипломатическата си дейност той не проявил интерес към съдбата на българите в Македония. По думите на бележития български историк П. Мутафчиев българският цар „останал безчувствен към всички сръбски движения на юг". Един по-внимателен анализ на фактите обаче показва, че тезата за пасивната политика на Иван Александър спрямо Българския югозапад не може да се приеме безусловно. Преди всичко трябва да се отбележи, че съществуването на българско население в Македония и фактът, че нейните земи столетия наред са били в пределите на България, са били добре известни сред управляващите среди в България през XIV в. В подкрепа на това могат да се посочат Добавките към Манасиевата хроника, извършени по времето на Иван Александър. В тях например се твърди, че още при император Анастасий българите завзели част от Македония. „При император Анастасий наченаха българите да завземат тези земи, като преминаха от Бдин и първом започнаха да приемат долната Охридска земя, а след това цялата тази земя. От изхода на българите досега има 870 г." Показателно в тази кратка бележка е, че не другаде, а именно в Македония българите са започнали своето найранно проникване. Не по-малко интересна е и добавката за времето на Константин IV Погонат. В нея се отбелязва, че българите не само отвоювали от византийците Мизия, в която живеят и до днес, но „бидейки безчислено многобройни, те изпълниха и тази страна на Дунав, и онази до Драч и по-нататък...". Както се вижда, отразени са не само териториалните завоевания на българите, но и тяхното етническо преобладаване в един широк регион на Балканския полуостров. В посочения случай под думите „земите до Драч и по-нататък" трябва преди всичко да се разбират земите в Македония. Обстоятелството, че те са били неразделна част от българската държава, е подчертано и в разказа за управлението на император Василий

II: „Този цар Василий разби българския цар Самуил дважди и завзе Бдин, Плиска, Велики и Мали Преслав и много други градове. Също и Скопие му бе предадено от Роман, сина на цар Петър – там му бе дал цар Самуил да владее, защото българите царуваха до Охрид и до Драч и по-нататък." За разлика от останалите добавки, в които не се споменава кои градове са притежавали българите, в цитираната специално е подчертано, че Скопие и Охрид са били в границите на българската държава при цар Самуил. Всичко казано дотук ясно показва насочеността на извършените добавки към Манасиевата хроника. Налице е определена тенденция да се изтъкне, че в далечното минало земите в Македония са били част от България и, което е особено важно, тясно свързани с политиката на българските царе. Възстановеното етнополитическо единство на българската държава при цар Иван Асен II също е било факт, добре познат на българите през XIV в. В „Житието на св. Петка Търновска" Патриарх Евтимий величае военните и политическите успехи на цар Иван Асен II, който „покорил цялата Македонска област, още Сяр заедно с цялата Атонска, или по-добре да се нарече Света гора и славния Солун, и цяла Тесалия, също и Тривалия, а също и Далмация, която се нарича и Арванитска държава, дори и чак до Драч".

Ходът на историческите събития позволява да се направят няколко съществени наблюдения върху политиката на цар Иван Александър спрямо Македония. На първо място няма съмнение, че той извършил превратa през 1331 г. и свалил сръбското протеже Стефан от престола в името на една политика, която следвал неговият предшественик Михаил III Шишман. Но българският цар не избрал пътя на открита конфронтация със Сърбия. През първите 10 години на управлението си той правилно преценил, че по-реални и постижими са териториалните придобивки в Тракия. Определени успехи в тази насока били постигнати особено след българо-византийския договор от 1344 г., който върнал на България 9 града, включително и Пловдив. По време на византийските междуособици Иван Александър проявил завидна активност и се помъчил всячески да осуети сръбско-византийското споразумение между Стефан Душан и Йоан Кантакузин, което целяло подялбата на Македония. За съжаление сръбският крал останал глух към неедноkратните настоявания на българския цар да не се съюзява с претендента за престола Йоан Кантакузин. Това бил фактически и най-сериозният опит на

цар Иван Александър да се намеси в спора за Македония, но силите му не достигнали. По-нататъшното развитие на събитията, острият сблъсък на сръбските и византийските интереси в Македония, появата на турцитѐ на Балканския полуостров принудили цар Иван Александър да се оттегли от активни външнополитически действия. Изглежда, че той изоставил идеята за възвръщане на някогашното етнополитическо единство на българската държава, след като не се противопоставил на обособяването на Видинското царство начело със сина му Иван Страцимир, а освен това не попречил и на отделянето на Добруджанското деспотство като самостоятелно.

Независимо че след 1355 г. земите в Македония останали в ръцете на самостоятелни владетели, има сведения, които сочат, че българският им етнически облик не се променил особено. Запазени са редица паметници, в които тези владетели са наречени „българи" и управляващи „части от България". Например в поменика на Пчинския манастир, намиращ се в пределите на Кюстендилското княжество, неговият господар Константин е наречен „воевода български". В хрониката на сръбския писател от края на XV и началото на XVI в. Михаил от Островица четем, че наследникът на Стефан Душан – крал Урош V, дал на братята Вълкашин и Углеша „да управляват българското царство" (т. е. земите около Серес, Прилеп, Щип). Потвърждение на тези думи на сръбския хронист е сведението от византийската хроника от XVI в. на Псевдосфранцес. В него за наследника на Вълкашин, сина му Крали Марко, който държал земите между Охрид и Прилеп, се казва, че „владеел още части от България". Крали Марко е наречен „крал на България" и в мемоарите на албанеца Иван Музаки от XVI в. Като „господар на българска област" Константин е споменат и в съчиненията на турския хронист Сеадедин от XVII в. Нещо подобно е написано и в хрониката на неговия съвременник Хюсеин: „По това време проклетият княз, управителят на българската област, се наричал Константин. Сега тази област е известна с названието Кюстендил. Споменатият княз бил прочут с множеството си владения и конници. В страната на българите се провеждала неговата заповед."

За българите в Македония през разглежданата епоха говорят и някои търговски актове за продажба на роби от края на XIV в., открити във венецианските архиви. Това били българи християни, продадени като роби на турците, значителна част от които произ-

хождали от градовете в Македония – Прилеп, Костур, Воден, Охрид. В един търговски акт от 1383 г. жителят на о. Крит Никола Мацамурти прехвърлил на някой си Микелето Ялино една своя „робиня на име Кали, българка от селището, наречено Охрид".

Фактът, че самостоятелните владетели в Македония след смъртта на Стефан Душан са притежавали земи, населени с българи, е намерил място и в известната „История во кратце о болгарском народе словенском" на йеромонах Спиридон. В нея, когато говори за управлението на българския цар Иван Шишман, той твърди, че българската държава се разделила не на три, а на пет части. Между тях наред с Видинското и Търновското царство са поставени земите на цар Вълкашин в Македония, Серското и Кюстендилското княжество. Очевидно признакът, по който Спиридон разделя България през XIV в., не е политически, а етнически. За него далеч по-съществено е да подчертае в кои земи продължават да живеят българи, независимо че част от тях отдавна се намират извън политическата власт на търновските царе. Възрожденският книжовник е доловил едно много съществено обстоятелство, което не трябва да се забравя, а именно, че историята на България в никакъв случай не може да се ограничи само в тесните рамки на развитието ѝ като политическа организация и като определена териториална даденост. Както видяхме, през вековете по различни причини земи, населени с българи, остават извън своя естествен политически център – българската държава. Нейното население става неведнъж жертва на насилствено преселване или е принудено поради различни обстоятелства да напусне родните си места. Независимо от това обаче историята на тези българи трябва да се разглежда като неразделна част от миналото на България, а културните им постижения – като съществен принос в духовното ни битие. Примерът с Македония е показателен в това отношение. Тя е имала променлива политическа съдба през Средновековието, но нейният български етнически облик останал непроменен. По македонските земи е звучала българска реч, пеели са се български песни, спазвали са се български празници и обичаи. Турското потисничество не било в състояние да сломи духа на българите в Македония. Накърнената и избледняла в обстановката на чуждо иго „историческа памет" се съхранила, за да се възстанови с пълна сила през Възраждането.

ФАКТОРИ ЗА ПОЯВАТА НА КРИЗИСНИ ЯВЛЕНИЯ В ИСТОРИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Общата ни представа за Българското средновековие до голяма степен се изгражда върху убеждението, че това е епоха, белязана от победи и поражения, от възходи и падения, които се редуват в някаква своеобразна последователност. Склонни сме да възвеличаем едни владетели за стореното от тях, а други презрително да обявим за слаби и неспособни. Твърде често говорим за разцвет или криза в общественото развитие, но невинаги сме уточнили критериите за подобни характеристики. Затова според нас от съществено значение е да се определи естеството на факторите, които са в състояние да повлияят върху общественото развитие и при определени условия да предизвикат криза.

Известно е, че понятието „криза" е от старогръцки произход и притежава разнообразна семантика – раздор, спор, борба, избор, решение, резултат, изход, присъда и пр. Както се вижда, то обозначава, от една страна, процеса на сблъсък между противоречиви тенденции и интереси, а от друга – резултата от борбата, свързан с някакво решение и изход. Следователно, когато говорим за криза, можем да приемем, че не става дума просто за противопоставяне на различни интереси и тенденции, а по-скоро за някакъв предел, определено ниво на противоречието, което предполага някакъв изход, ново решение и промяна. Ако се придържаме към това най-общо схващане за същността на една криза, несъмнено тя би могла да се прояви в най-различни области на обществения живот – в стопанството, в политическата система, в духовната сфера, в дипломацията, в демографските процеси, в личностното поведение на индивида и т.н. Важно е при това да се подчертае, че появата на кризисни явления в посочените области не става изолирано, а обикновено те са свързани помежду си и взаимно си влияят. Например кризата в икономиката може да доведе след себе си до значителни политически сътресения, дестабилизиране на междуна-

родното положение на страната и т.н. Твърде често и духовната криза в обществото е пряка функция от неговия социален и политически упадък. Същевременно, когато изтъкваме тази несъмнена зависимост, трябва да държим сметка и за относителната самостоятелност, в която се развива един или друг процес, особено що се отнася до духовната сфера. Ето защо е възможно в обстановката на задълбочаваща се социална и политическа криза да констатираме стабилно културно развитие. Пример за това е времето на цар Йоан Александър. Добре известно е, че управлението му е свързано със значителни постижения в областта на литературата и изкуството. Те дават основание да се говори за „втори златен век" на българската култура независимо от незавидното политическо състояние на държавата.

С няколко думи е трудно да се определи конкретното съдържание на една криза в различните области на обществения живот, както и последиците от нея. Ако се съди по съществуващите до този момент изследвания върху средновековното ни минало, за кризисни явления в икономиката се приемат онези, които довеждат до разрушаване на установени социално-икономически структури, до изостряне на противоречията между аристокрацията и селячеството, до растеж на данъците и повинностите и т.н. Белег на социално-икономическата криза са: девалвирането на монетните единици, които са в обръщение, намаляването на селскостопанското производство, ограничаването на търговския обмен и т.н. За съжаление оскъдните извори, с които разполагаме, затрудняват проследяването на динамиката на тези процеси.

Що се отнася до кризисните явления в областта на политическата система, те най-често се свързват с избухнали борби за власт между отделни болярски групировки, с невъзможността на управляващата прослойка да установи стабилно положение в страната посредством съществуващите институции и законови разпоредби. Като белези на подобни кризи се сочат династичните борби за царската корона, проявите на болярски сепаратизъм, намесата на чужди сили в управлението на държавата, дипломатическите и военните поражения и т.н. Конкретен пример за политически криза са събитията в България от втората половина на VIII в., когато започва борба за власт между отделните прабългарски родове. Криза предизвикват и междуособиците за царския престол от средата на

XIII в., завършили със смъртта на Михаил II Асен (1257 г.) и определени от някои автори като своеобразна гражданска война.

Немалко затруднения възникват при изясняване характеристиките на една духовна криза в българското средновековно общество. Използването в това отношение понякога на чисто количествени показатели едва ли може да даде задоволителен отговор на въпроса. Приема се например, че за духовния ръст на обществото може да се съди както по количеството книжовни центрове и създаваната в тях продукция, така и по броя на личностите, занимаващи се с интелектуална дейност. Настъпването на духовна криза се свързва с намаляване броя на създадените художествени произведения и с липсата на големи фигури – духовни водачи. Въпреки че посочените белези в известна степен свидетелстват за наличието или липсата на духовна криза, съществува опасност именно в оценката за състоянието на културния живот през Средновековието да се допусне необосновано модернизиране. С други думи, може да се изпадне в положението да характеризираме дадено духовно явление като кризисно, без да държим сметка, че конкретноисторическата обстановка и господстващият мироглед не създават предпоставки за появата на нещо по-различно и значимо. В този смисъл например едва ли е уместно да определим като кризисно явление обстоятелството, че значителна част от средновековната българска книжнина представлява преписи на богослужебни книги или преводи от византийски съчинения, след като е добре известно, че средновековното общество приема подражанието на определен образец за отправна точка в творчеството, а плагиатството – за напълно нормално явление. Нещо повече, ако съвременният човек е склонен да оцени най-високо всяко ново и оригинално по своя замисъл и изпълнение творение, то през средновековната епоха опитът да се излезе извън традицията и каноните се е тълкувал като еретична проява, изискваща порицание и наказание. Всички тези съображения според нас водят до извода, че понятието „духовна криза“ се дефинира трудно, ако се подхожда с еднакви критерии към различните исторически епохи. Освен всичко друго не трябва да забравяме, че ние даваме оценка за събитията и процесите в Българското средновековие въз основа на определена съвкупност от факти, които често пъти поради оскъдността на изворите не отразяват конкретната историческа ситуация в нейната пълнота и сложност. Всъщност историкът е принуден нерядко да борави с откъслечни факти или със запазени случай-

но по волята на съдбата културни паметници, които далеч не изчерпват сложността и многообразието на изследваното историческо битие. Често за нас остават скрити част от истинските мотиви или субективни съображения, обуславящи дадено поведение в икономическия, политическия и културния живот от на обществото.

В следващите редове ще се опитаме да изведем няколко доминиращи фактора в развитието на средновековното българско общество, под чието въздействие при определени условия са възниквали кризисни явления. Първият от тях, който можем да означим като „социално-правен", е свързан със самия характер на господстващите в България социални отношения и преди всичко с наличието на поляризация в обществото. Добре известно е, че цялата административна, съдебна и военна власт е била съсредоточена в ръцете на владетеля и привилегированата аристокрация, докато народът – в преобладаващата си част селско население – е бил лишен от каквито и да било политически права. Неограничените възможности на светската и духовната аристокрация да разполага с имотите и труда на подвластните селяни, вземането на едно или друго решение, засягащо съдбата на всички поданици, само в тесния кръг на владетеля и неговите съветници, липсата на институция с по-широко съсловно представителство и с права да контролира тези решения са били предпоставки за възникване на социално напре́жение. При определени условия то е можело да предизвика остри кризисни ситуации.

Въздействието на фактори от социално-правно естество можем да отбележим при възникналите през XI в. кризисни ситуации, предхождащи въстанията на българите срещу византийската власт. Недоволството на българите е било породено до голяма степен от тяхното политическо безправие, от ограничените възможности за свободна духовна изява и от данъчните произволи на византийската администрация. Неслучайно кризата, която предизвиква въстанието на Петър Делян, била породена от решението на византийците да въведат парични данъци в българските земи, без да се съобразят с настроенията сред селячеството.

Социално напрежение вероятно е предхождало и движението на Ивайло, което трябва да се оцени като своеобразна реакция на неспособността на българския владетел Константин Асен да се справи с вътрешните проблеми на страната и да окаже решителен отпор на татарските нашествия.

В тясна зависимост от структурата на средновековното общество и от наличието на съществени различия в мирогледа на отделните социални прослойки могат да се посочат и фактори от идеологическо естество, които при определени условия предизвикват кризисни явления. Типичен пример за въздействието на подобен фактор е времето, свързано с разпространението на християнството по българските земи и превръщането му в официална религия. Борбата между езичеството и християнството, която поражда поредица от кризисни ситуации, преминава през два основни етапа. Първият обхваща началните десетилетия на IX в., когато българските ханове се мъчат да ограничат новата вяра. Те все още твърдо са убедени, че езическата религия представлява един от стълбовете на българската държавност и идентичност, докато в християнството съзират сериозна опасност за проникване на византийското политическо влияние.

Борбата между езичеството и християнството в България навлиза в нов етап след покръстването на българите. Реакцията на недоволните от християнизацията предизвиква една от най-сериозните политически кризи в историята на Първата българска държава. В десет от нейните комитати, както свидетелстват изворите, през 865 г. избухнал бунт. Той бил ръководен от 52-ма боляри, които обвинили княз Борис, че им е дал „лош закон". В българската средновековна история няма друг пример, когато такава значителна част от аристокрацията, тясно свързана с властта, се противопоставя на своя върховен господар. Независимо че бунтът бил потушен, при това изключително жестоко, трябва да се подчертае, че и след 865 г. противоречието между езичеството и християнството продължило да съществува като потенциален фактор за възникване на кризисни ситуации в управлението на държавата. Израз на все още съществуващото противоречие е неуспешният опит за възстановяване на езическата религия, осъществен от сина на княз Борис – Владимир (889 – 893).

Своеобразен идеологически фактор, който съдейства за появата или задълбочаването на подобни явления, е разпространението на еретически учения и движения в противовес на официалното християнство. Естествено, на първо място трябва да се има предвид ролята на богомилството. Проповедите на еретиците срещу църквата и светските власти, призивите за неподчинение, за отказ да се работи

в именията на феодала, да се участва във войската несъмнено водели след себе си засилване на социалното напрежение и възникване или задълбочаване на кризисни явления в страната. Именно в такива моменти централната власт предприемала и най-ожесточени гонения срещу богомилите, свиквала специални събори, на които масово ги осъждала. Пример за това е съборът срещу богомилите, свикан от цар Борил през 1211 г. в Търново. В сходна обстановка бил свикан и събор в Търново по времето на цар Иван Александър. На него били осъдени най-активните проповедници на богомилската ерес в града – поп Стефан и Кирил Босота. Разсъждавайки общо върху въпроса за ролята на богомилството за появата на кризисни ситуации в България, естествено е да се запитаме дали еретическите проповеди са основната причина за възникване на криза в обществото, или по-скоро те са резултат от нея. Еднозначен отговор е трудно да се даде. Редица автори са склонни да видят в богомилската проповед една от основните причини за упадъка на българската държава през различни периоди от нейното политическо развитие. Има обаче и изследователи, които разглеждат богомилството по-скоро като следствие, а не като първопричина за общия политически и социално-икономически упадък на страната. С други думи, богомилските проповеди и тяхната интензивност се възприемат като своеобразен индикатор за наличие на криза в страната.

Друг съществен фактор, който лежи в основата на кризисни явления в Българското средновековие и който можем да наречем условно „етнически", произтича от добре известното обстоятелство, че българската държава се създава като своеобразен конгломерат от етнически общности, имащи помежду си съществени отлики в поминъка, вярванията, социалната структура, политическите традиции и пр. Проучванията върху т. нар. „езически" период от историята на средновековна България ни разкриват кризисни явления, породени покрай всичко останало и от неравностойното положение на славяните и прабългарите в управлението на страната. Към този извод ни насочват събитията от втората половина на VIII в., когато българската държава изпада в тежка политическа криза. Обикновено се приема, че честата смяна на българските ханове в периода 754 – 775 г., която е една от основните характеристики на кризата, била предизвикана преди всичко от борбата за власт между отделните прабългарски родове. Към това се добавя и действието на външния

фактор в лицето на Византия: със своята политика тя допълнително внасяла раздор сред управляващите. Има обаче основание да се мисли, че кризата до известна степен била предизвикана и се задълбочила и поради борбата между славяни и прабългари за политическо надмощие в държавата. Видният български медиевист В. Златарски даже въвежда понятията „славянска“ и „прабългарска“ партия, с което изразява убеждението си, че една от причините за кризата през втората половина на VIII в. са разногласията между двете етнически общности. Сред претендентите за ханския престол, както сочи В. Златарски, имало и такива, които били поставени на него и под натиска на славянската аристокрация (например хан Сабин, управлявал за кратко време между 763 – 765 г.). Все пак ролята на възникналите противоречия между славяни и прабългари не трябва да се преувеличава. В противен случай трудно ще си представим как е било възможно България да устои на деветте похода, които император Константин V Копроним организирал с цел нейното унищожаване.

Присъствието на чужди етнически групи на територията на страната след формирането на българската народност също може да се изтъкне като своеобразен фактор, който при определени условия е можел да предизвика кризисни явления, главно от политически характер. Това проличава например по времето на първите Асеневци (края на XII и началото на XIII в.), когато ролята на техните политически съюзници – куманите – е най-чувствителна. Може би не са далеч от истината онези автори, които свързват причините за убийството на Калоян с вътрешнополитическа криза, породена от стремежа на куманите да придобият по-голяма тежест в политическото управление на страната. Златарски отново е склонен да говори за обособена политическа партия, този път „куманска“, която влиза в противоборство с българското болярство.

Вероятно фактори от подобно естество лежат и в основата на политическата криза, разразила се в края на XIII в. след смъртта на цар Смилец. Поставянето на Чака на българския престол представлява опит на татарите да се сдобият с пълна политическа хегемония над българите – желание, което остава неосъществено благодарение на енергичните ходове на Светослав Тертер.

В заключение на всичко казано дотук трябва да се отбележи, че обективното съществуване на посочените фактори все още не га-

рантира автоматичното възникване на криза. Няма съмнение, че нейната поява е възможна само при определено съчетание от въздействието на няколко фактора в конкретна историческа ситуация. За това, дали дали дадени явления ще прераснат в кризисни, от особено значение е поведението на субективния фактор в лицето на владетеля и на неговото обкръжение. Не по-малко важно е и моментното състояние на църквата, превърнала се през Средновековието във върховен съдник и регулатор на човешкото поведение. Същевременно грешка би било да обясняваме всички кризисни явления, които се констатират в средновековна България, единствено с въздействието на вътрешни фактори. Като се има предвид важното геополитическо положение на страната в Югоизточна Европа, нейното състояние очевидно е зависело в значителна степен и от външни въздействия. Във връзка с това например, що се отнася до кризата в България през средата и втората половина на XIV в., едва ли трябва да я отдадем единствено на субективния фактор в лицето на владетеля и на появилия се политически сепаратизъм. Положението, в което изпада страната, несъмнено е резултат и от общата криза, обхванала по това време европейските държави. Най-съществените ѝ проявления, както сочат изследователите, са рязкото съкращаване на феодалната рента, разрушаването на част от утвърдените търговски пътища, упадъкът на някои занаяти, съкращаването на търговията с Изтока, нарастването на социалните противоречия, активизирането на еретическите движения, бунтове и въстания и т.н. Не без значение за това състояние била и разразилата се в периода 1347–1350 г. чумна епидемия, която предизвикала истинска демографска катастрофа, отнемайки живота на почти половината от европейското население.

Към всичко това за целия Балкански регион трябва да се прибави и началото на османското нашествие, причинило необратими икономически и политически трусове.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Д. Богомилството. С., 1993.

Ангелов, Д. Българинът в Средновековието. Светоглед, идеология, душевност. Варна, 1985.

Ангелов, Д. История на средновековната българска държава и право. С., 1992.

Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1981.

Ангелов, П. Българската средновековна дипломация. С., 1988.

Ангелов, П. България и българите в представите на византийците (VII–XIV в.). С., 1999.

Андреев, Й. България през втората четвърт на XIV век. С., 1993.

Андреев, Й. Всекидневието на българите, XII–XIV в. С., 1992.

Бакалов, Г. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. С., 1985.

Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979.

Билярски, Ив. Институциите на средновековна България. С., 1998.

Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография (1186–1460). С., 1985.

Божилов, Ив. Цар Симеон Велики (983–927). Златният век на Средновековна България. С., 1983.

Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура. С., 1977.

Гюзелев, В. Княз Борис Първи. С., 1969.

Гюзелев, В. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.

Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век. С., 1985.

Данчева-Василева, А. България и Латинската империя (1204–1261). С., 1985.

Дуйчев, Ив. Българско средновековие. С., 1972.

Дуйчев, Ив. Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1–3. С., 1971, 1972.

Златарски, В. Лекционни курсове. Т. 1. С., 1999.

Иванов, Й. Българите в Македония. С., 1986.

Каймакамова, М. Българска средновековна историопис. С., 1991.

Литаврин, Г. България и Византия XI – XII в. С., 1987.

Матанов, Хр. Югозападните български земи през XIV век. С., 1986.

Мутафчиев, П. История на българския народ (681–1323). С., 1986.

Мутафчиев, П. Книга за българите. С., 1987.

Николова, Б. Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIX век). С., 1997.

Овчаров, Д. Прабългарската религия. Произход и същност. С., 1997.

Петканова, Д. Старобългарска литература. Ч. 1, 2. С., 1986 –1987.

Петров, П. Възстановяване на българската държава. С., 1985.

Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981.

Поливянни, Д. Средновековният български град през XIII–XIV век. С., 1989.

Тъпкова-Заимова, В. Долни Дунав – гранична зона на Византийския запад. Към историята на северните и североизточни български земи, края на X–XII в. С., 1976.

Тъпкова-Заимова, В. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII в. С., 1966.

Чолова, Цв. Естественонаучните знания в средновековна България. С., 1988.

ХРОНОЛОГИЧНА ТАБЛИЦА

680	–	поход на византийския император Константин IV Погонат срещу прабългарите в Онгъла. Поражение на византийците и заселване на хан Аспарух в Добруджа.
681	–	мирен договор между Византия и хан Аспарух. Империята признава новообразуваната българска държава.
701–718	–	управление на хан Тервел.
705	–	договор между хан Тервел и император Юстиниан II. България получава областта Загоре. Ханът е удостоен с титлата „кесар".
716	–	мирен договор между хан Тервел и император Теодосий III. Уредени са търговските взаимоотношения.
718	–	арабите са разбити с помощта на българите под стените на Константинопол.
768–777	–	управление на хан Телериг.
777–803	–	управление на хан Кардам.
803–814	–	управление на хан Крум.
805	–	хан Крум унищожава аварския хаганат и издава своите закони.
811	–	българите разбиват армията на византийския император Никифор I Геник във Върбишкия проход.
813, 17 юли	–	войските на хан Крум достигат до стените на Константинопол.
814–831	–	управление на хан Омуртаг.
815	–	сключен е 30-годишен мирен договор между България и Византия.
818	–	славянските племена по Средния Дунав се отцепват от България и изпращат пратеничество до франкския император Людовик Благочестиви.
824–826	–	пратеничества на хан Омуртаг до франките.
827	–	българска флота принуждава славянските племена по Средния Дунав да се подчинят на хан Омуртаг.
831–836	–	управление на хан Маламир.
836–852	–	управление на хан Пресиан.
837	–	война между българи и сърби.
839	–	поход на кавхан Исбул в земите на славянското племе смоляни.
852–889	–	управление на княз Борис I.
855	–	братята Кирил и Методий създават славянската азбука.
863	–	мирен договор между България и Византия. Княз Борис взима решение да се покръсти от Константинопол.
864	–	покръстване на българския народ.
865	–	бунт на недоволни боляри от 10 комитата на държавата срещу Покръстването.

866	–	българско пратеничество пристига в Рим и връчва на папа Николай I послание от 115 въпроса.
869	–	в Рим умира Константин-Кирил Философ.
870, 4 март	–	Осмият вселенски събор в Константинопол взима решение за поставяне на Българската църква под юрисдикцията на Константинополската патриаршия. Учредяване на автокефална българска архиепископия.
885	–	умира Методий.
886	–	учениците на св.св. Кирил и Методий пристигат в България.
889–893	–	управление на княз Владимир. Опит за езическа реакция.
893	–	свикан е Преславският събор.
893–927	–	управление на цар Симеон.
894–896	–	война между България и Византия, предизвикана от преместването на тържището на българските стоки от Константинопол в Солун.
896	–	българите разбиват византийците край Булгарофигон.
904	–	арабите превземат град Солун. Сключен е мирен договор между България и Византия. Българската граница достига 20 километра северно от Солун.
913	–	нарушаване на мирния договор между България и Византия. Посещение на цар Симеон в Константинопол.
917, 20 август	–	българите разгромяват византийците при р. Ахелой.
922	–	преговори между българи и араби за съвместни действия срещу Византия.
924	–	цар Симеон завладява сръбските земи.
926	–	война между българи и хървати.
927–969	–	управление на цар Петър.
927	–	сключване на мирен договор между България и Византия. Цар Петър се оженва за внучката на император Роман Лакапин.
967	–	нарушаване на мирните отношения между България и Византия.
968	–	първи поход на киевския княз Светослав срещу България.
969	–	втори поход на княз Светослав в българските земи.
969	–	начало на движението на четиримата братя комитопули – Давид, Мойсей, Арон и Самуил.
971	–	войските на император Йоан Цимисхий завладяват град Преслав и пленяват цар Борис II. Североизточна България попада под византийска власт.
976	–	Самуил освобождава Североизточна България.
986, 17 август	–	войските на Самуил разбиват армията на император Василий II в Ихтиманския проход.
997	–	умира цар Роман. Самуил се провъзгласява за български цар.
998	–	поход на цар Самуил срещу сърбите и пленяване на сръбския княз Владимир.
1001	–	Североизточна България повторно попада под византийска власт.

1003 – византийците превземат град Видин.

1014 – византийците разбиват войските на цар Самуил при с. Ключ. Пленени са 14 000 българи и са ослепени от император Василий II.

1014–1015 – управление на цар Гаврил Радомир.

1015–1018 – управление на цар Иван Владсилав.

1018 – последната българска столица Охрид е завладяна от византийците. България окончателно е покорена.

1040 – въстание на Петър Делян срещу византийската власт.

1072 – въстание на Георги Войтех.

1096 – начало на Първия кръстоносен поход.

1147–1149 – Втори кръстоносен поход.

1185 – начало на освободителното движение на братята Асен и Петър. Обявяване на въстанието в черквата „Св. Димитър" в Търново.

1187 – неуспешна обсада на гр. Ловеч от византийците. Сключване на примирие и признаване на възстановената българска държава.

1189–1192 – Трети кръстоносен поход.

1189 – Асеневци предлагат военна помощ на водача на похода, немския император Фридрих I Барбароса.

1194 – българите превземат град Средец (София).

1196 – Цар Асен I е убит от заговорници.

1197–1207 – управление на цар Калоян.

1202 – мирен договор между България и Византия.

1202–1204 – Четвърти кръстоносен поход.

1203 – цар Калоян прогонва унгарците от Белградската и Браничевската област.

1204, 13 април – кръстоносците превземат Константинопол и унищожават Византийската империя. Създадена е Латинската империя начело с император Балдуин I Фландърски.

1204, 8 ноември – Цар Калоян сключва тържествено уния с Римската църква. Папското пратеничество коронясва за крал българския владетел и удостоява главата на Българската църква с титлата „primas".

1205, 12 април – Българите разбиват край Одрин кръстоносната армия, предвождана от император Балдуин I. Той е пленен и отведен в Търново.

1207 – цар Калоян е убит от заговорници под стените на гр. Солун.

1207–1218 – управление на цар Борил.

1211 – събор против богомилите в Търново. Съставен е Бориловият синодик.

1213 – сключване на мир между България и Латинската империя. Император Хенрих се оженва за доведената дъщеря на цар Борил.

1218–1241 – управление на цар Иван Асен II.

1221 – съюзен договор между България и Унгария. Българският цар се жени за дъщерята на унгарския крал.

1230, 9 март – българите разбиват при Клокотница войските на епирския деспот Теодор Комнин и го пленяват.

1230 – цар Иван Асен II издава грамота в полза на дубровнишките търговци.

1231 – цар Иван Асен II скъсва унията с Римската църква.

1232 – поход на унгарския крал Андрей II срещу България. Войските на севастократор Александър отблъскват нашественика.

1234 – договор между България и Никея за съвместна борба срещу Латинската империя. Дъщерята на българския цар Елена се сгодява за никейския престолонаследник Теодор II Ласкарис.

1235 – възстановяване на Българската патриаршия.

1241–1246 – управление на цар Калиман I.

1242 – нахлуване на татарите в българските земи.

1253 – сключване на военен и търговски договор между България и Дубровник.

1253–1254 – българо-сръбска война.

1256 – сключване на мир между България и Византия при р. Регино.

1256–1257 – междуособни борби за българския престол. Управление на Калиман II.

1257–1277 – управление на цар Константин Асен.

1262–1263 – война между България и Византия.

1277 – начало на движението на Ивайло.

1278 – провъзгласяване на Ивайло за български цар.

1280–1292 – управление на цар Георги I Тертер.

1292–1298 – управление на цар Смилец.

1300–1321 – управление на цар Теодор Светослав.

1304 – българите разбиват византийците при р. Скафида.

1307 – мирен договор между България и Византия. Цар Теодор Светослав се оженва за дъщерята на византийския император Андроник II – Теодора.

1321–1322 – управление на цар Георги II Тертер.

1323–1330 – управление на цар Михаил III Шишман.

1324 – сключване на мирен договор между България и Византия. Цар Михаил III Шишман се оженва за вдовицата на цар Теодор Светослав.

1330 – българо-сръбска война. В битката при Велбъжд загива българския цар Михаил III Шишман.

1330–1331 – управление на цар Иван Стефан.

1331 – преврат в Търново и провъзгласяване на Иван Александър за български цар.

1331–1371 – управление на цар Иван Александър.

1331 – сключване на договор между България и Сърбия. Сръбският крал Стефан Душан се жени за сестрата на българския цар Елена.

1332, 18 юли – българите разгромяват византийците при Русокастро.

1344	–	договор между цар Иван Александър и византийския император Йоан V Палеолог. Девет града от Родопската област се връщат в пределите на българската държава.
1351	–	пратеничество на византийския император Йоан Кантакузин до Търново с предложение за съвместна борба срещу турските нашественици.
1352	–	османските турци превземат крепостта Цимпе и стъпват трайно на Балканския полуостров.
1355	–	съюз между България и Византия, насочен срещу турците.
1355	–	свикан е църковен събор в Търново срещу варлаамити, богомили и адамити.
1364	–	българо-византийска война.
1365	–	унгарците превземат град Видин и пленяват българския цар Иван Страцимир.
1366	–	поход на савойския княз Амадей срещу черноморските градове.
1371–1393	–	управление на цар Иван Шишман.
1371	–	войските на братята Вълкашин и Углеша са разбити напълно от турците в битката при Черномен.
1375	–	Евтимий става български патриарх.
1385	–	падане на София в ръцете на турците.
1387	–	поражение на турците при Плочник от съюзените войски на сърби и босненци.
1388	–	поход на турския военачалник Али паша в Североизточна България.
1389	–	поражение на сърби и босненци в битката при Косово поле.
1393, 17 юли	–	падане на Търново в турски ръце.
1393	–	превземане на Никопол и гибелта на цар Иван Шишман. Завладяване на Търновското царство от турците.
1396, 25 септ.	–	поражение на кръстоносната армия на крал Сигизмунд в битката при Никопол.
1396	–	завладяване на град Видин от войските на султан Баязид и окончателно падане на българските земи под турска власт.

СЪДЪРЖАНИЕ

Изворите на средновековната българска история. 5
Институции и административна уредба на средновековна България 28
Българската средновековна дипломация. 43
Формиране и развитие на старобългарската култура (VII–XIV в.) 80
Българската народност през Средновековието. 104
Стопанско развитие на средновековна България 114
Българите в Македония през Средните векове. 127
Фактори за появата на кризисни явления в историята на средновековна България 146
Литература. 154
Хронологична таблица. 155

SUDigital

Петър Ангелов
Българско средновековие
Лекционен курс

Редактор *Любов Йонева*
Художник *Константин Жеков*
Коректор *Мила Иванова*

Формат 60×84/16 Печ. коли 10
Предпечат Валентин Траянов
Печат ВМ–офсет
ИК „Полис“ – Б. Благоева

ISBN 954-90375-4-1

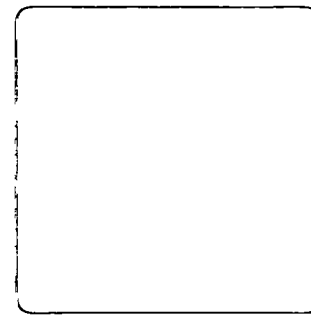

SUDigital

Професор Петър Ангелов е преподавател в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Автор е на редица учебници и на монографиите „Българската средновековна дипломация“ (1988) и „България и българите в представите на византийците“ (1999). Предлаганият лекционен курс е подчинен на тематичния принцип и обхваща най-значимите страни от живота на средновековното българско общество – стопанство, институции, дипломация, културно и народностно развитие. Специално място е отделено на стойността и спецификата на изворите за средновековната българска история. Проследена е изпълнената с повратности съдба на българското население в Македония в периода X–XIV в. Направен е опит да се отговори на въпросите, кои фактори пораждат кризите в развитието на българската държава и на какво се дължат редуващите се възходи и падения.
Лекционният курс е предназначен предимно за студенти и кандидат-студенти.
Той ще представлява интерес и за по-широка читателска публика, която, надяваме се, ще добие цялостна представа за характера на Българското средновековие и ще се докосне до все още неразрешени дискусионни въпроси.

Цена 4.50 лв.